

FÁBIÁN LÁSZLÓ

Tegnap reggel bemutatkozott a holnap

Egy erős eszme annak is kölcsönöz erejéből, aki cáfolja.

Marcel Proust

Tegnap reggel – 2020. november harmadikán – megfordult a fejemben, fölhívom Mengyán András barátomat, nyugtázom eszmei győzelmét: a multikulti valóban megérkezett Bécsbe – összesen öt halottal (az egyik merénylő is) és huszonzét súlyos vagy élettveszélyes sebesülttel; nem is túlságosan messziről, Drezdában, Nizzában már jelentkezett, késelések, lefejezések, lövöldözések „kulturális” gesztusaival; nem hívtam, mivel lehetséges válasza hangja nélkül is fülemben zsongtak, a tények – úgy tetszik – még most sem elég riasztóak, még lehet mismásolni, áttolni a „szélsőségesekre”, elhallgatni a kérdést: kik ezek a szélsőségesek, hogyan kerültek ebbe a helyzetbe, egyáltalán hogyan Európába, mi a céljuk, honnan származnak anyagi eszközeik (az ideológiai támogatást unalomig halljuk, „nyílt társadalom”, multikultúra, emberi jogok stb.); a nyílt társadalom ajtaján kopogtatás nélkül bezúdultak, sőt, meghívólevéllel érkeztek terroristák multikulturális kalasnyikovjaikkal, bombáikkal egyetembe, emberi jogaik (a magamfajta naivoknak egyelőre továbbra is különös, hogy a társadalom, hangzatosabban: az emberiség szabályait fölragó köztörvényes bűnözőket milyen szinten kell jogilag kezelni) jóval nagyobb biztonságban vannak, mint az áldozatokéi, akiket – szemmel láthatólag – még a legalapvetőbb, az élethez való jog sem illet meg;

szeretnék élni azzal a joggal, hogy ne higgyek a politikusok vakságában, abban a sokszor hallható cinkos minősítésben, hogy nem látják a helyzet súlyosságát, annyira sem a várható még súlyosabb következményeket; tagadom, hogy ehhez joguk lenne, maguk mondtak le róla, amikor a *polisz* szolgálatába álltak, amikor felelősséget vállaltak választóik érdekeiért, netán jogérvényesítésükért, aminek fejében magukhoz ragadhattak bizonyos jogosultságokat, főként a képviselőket; talán nem túlzó a kijelentésem, miszerint ezt még a legostobábbja (elég nagy a verseny közöttük) is tudja, érti, ám a legrafináltabbja sem föltétlenül követi;

hanem akkor honnét ez a vakság? (politikusokról nem föltételezem, hogy Saragót olvasnának, vélhetőleg nem tartanák professziójukhoz méltónak) –

válaszom nemcsak nem különösebben eredeti, még azt sem mondhatom, hogy nincs átfedésben másokéval (ámbar nem érkelek mögötte tömegeket), egyetlen, némi tautológiától gyanús fogalomba tömöríthető: *globális kapitalizmus* (szerettem volna a jelzőt germanizmusos formába globál-lá rövidíteni, de még megvádolna valaki, hogy a német kancellár 2015-ös „meghívólevelére” célzok), mert hogy a kapi-

talizmus – szándékában mindenképpen – ab ovo globális, azazhogy: a *tőke* az, a tőke teszi/tette nemzetközivé a világot, kegyes indulójuk harsány kódája szerint;

miel tehát nem szerezhettek copyright-ot válaszomra, kénytelen vagyok/leszek csatlakozni azokhoz a szkeptikusokhoz, akik hasonlóképpen értelmezik a helyzetet, noha nem kizárólag abbéli indulatból, hogy nem részesülnek azzal a bőséggel a kapitalizmus „áldásaiból”, amilyen bőséggel napjaink politikusai kerek e világon – a nemzetközi nagytőke tudatos vagy öntudatlan ügynökei (gyakorta bolsevista neveltetésük ellenére, netán éppen annak okán); a kapitalista „szabadságjogok” legfontosabbika ugyanis a szabad (értsd: minden határon, a józan ész határán is átívelő) tőke- és munkaerőáramlás – kelettől nyugatig, északról délig, privát pechünk, hogy a metzópontba Európa található mint fölvonulási terület, mára inkább csak kulturális, semmint gazdasági hypertér, ámbár – és ezt már évekkkel ezelőtt kimondtam – derekas komprádorokkal (akkor egy fölkapott közgazda avétosnak találta, majd kicsivel később lelkes használója lett a fogalomnak), akik készséggel szolgálnak a legkülönbözőbb pozíciókból, persze, korántsem ingyen, de hát – ugye – Krisztus koporsóját sem...

szóval, ahogyan figyelem a bécsi események (na meg a korábbi hasonló) reflexióit, eltaknyolt megrendüléseit (fölöttik bennem a régi pesti vicc elmés szócsereje: „megrendelése”), igrumburgumjait, szemforgató frázisait, azonnali visszautogatásait politikai ellenfelekre (de hisz’ egy urat szolgáltok! – ripakodnék rájuk), ezt a komprádor-gyalázatot látom mindenfelől; fölöttébb tanulságos volt számomra az a televíziós vita, amely azon melegében (tehát tegnap este) reagált a történetekre – mintegy kikristályosítandó valami közös (hivatalos?) álláspontot – afféle egyikoldal-másikoldal kompromisszumot, amelyet okosan és tisztességesen háritott el magától Schiffer András, alighanem abból a megrázó tapasztalásából, hogy *nem lehet más a politika*, holott sürgetően másnak kéne lennie, semmi esetre sem a globalizáló nagytőke föltétlen kiszolgálásának – bújjék az bár kulturális, vallási vagy éppen jogi köntösbe, távol tartva magát kormányzati hurrá-optimizmusoktól, ellenzéki gátlástalan hisztériakeltésektől, sunyi hataloméhségtől; summázva: jogász létére is úgy véli, az igazság előbbre való a jognál;

magam – természetesen – szintén ekként, jóllehet, sem gazdasági, sem jogi föl-készültséggel nem rendelkezem, mindezeket csupán természetes erkölcsi érzékkel, (lám, bevallottan naiv) írói felelősségtudattal, egy árokásásban jeleskedő ország lehangolt (harsogó szélsőségektől undorodó) polgáraként, és szabadgondolkodóként (aminek az égvilágon semmi köze semmiféle liberalizmushoz, annál inkább mások korrekt véleményének tiszteletben tartásához) közelítem, elidegenedve a *nagy-elbeszélések* alattomos hazugságaitól, téblábolva a társadalmi együttérzés romjain, a *megalázottak és megszorítottak* pártján, szüntelen dohogva a politikát tudatosan kompromittáló demagógiák olykor lendületes térhódításai miatt, az eltömegesedett szolgáló áldemokratikus hivatkozások miatt (amelyben a demokrácia a hülyék rémuralmaként jelentkezik), a szavak és jelentéseik szemérmetlen cserélgetésétől, mintha a jelentés nem a szóhasználat szabálya lenne, és mindegyre riadozom a „fönnttartható

fejlődés” sumák dogmájától (a kontrollálatlan tőke mindent fölélő, totális környezetpusztításától); önvallomásképpen elárulhatom, aggályaim a legkevésbé sem újkeletűek, az állampárt tökéletes közösségi hivatkozásai, totalitárius trükkjei (internacionalista hazaárulása – teszem azt) szememben az ugyancsak vicc szerinti átmenetet képezte – a kapitalizmusból a kapitalizmusba;

a pénz elátkozott vagy éppen dicsőített hatalmát – azidőtt bolsevista komprádorok artikulációjában –

szeretném félreérthetetlenül leszögezni, hogy a szakadatlan „demokratikus” süketelések a partikuláris vagy totális személyiségjogokról szándékosan elhallgatják azt az alapföltételt, miszerint efféle igényei kizárólag élőknek lehetnek, a legyilkoltaknak mindegy, mint a szentesi halottnak, miként a szólás tartja, piárjuk is mindössze addig, amíg a gyözőknek érdekében áll;

*

ezt az alkalminak tetsző kifakadást (jaj, nagyon nem az, nagyon régről átgondolt!) ezúttal nem zsenyei íróasztalomnál fogalmazom, amely fölélő fölpillantva az aradi tábornokok arcképeit látom, talán önkéntelenül tűztem oda, talán elemi distinkcióból erkölcs és jog között, netán magatartás-ideálként, netán személyes tisztelgésnek, nos, ezúttal valóban nem az ő súlyos tekintetük alatt, ám föltétlenül ismét rájuk is gondolva a közeli gyásznap késztetésére, haláluk miatt azt a Bécset (dehogy azt! nem lehetek ennyire történelmietlen) semmi estre sem kárörvendve szemlélve, amely most konkrétan átérezhette a rettenetet, amelyben már sem jog, sem erkölcs nem parancsol, csak a reménytelen félelem hatalmaskodik, aminek valóságosságát a kancellár maga relativizálja szánalmas mitmacholásával, meg a formális diplomáciai gesztusok, amelyek semmiképpen nem szeretnék megsérteni a globalista nagytőke mindenek fölött álló érdekeit (Németország – teszem azt – tovább reménykedik, hogy Kis-Ázsiába kihelyezett pénzeit visszakaphatja, vagy ha mégsem, legalább a veszteséget minimalizálhatja), azaz dehogy fordulunk minden lehetséges eszközünkkel a vaha-bita imperializmus ellen, még megtaláljuk sérteni fegyvergyárosaink hűségvesztését;

igen, a szem forog; olyannyira, hogy már ki is fordult üregéből, ez többé nem a tisztánlátás hiánya, ez már a teljes vakság –

az egykori magyar miniszterelnök – tudatosítván magában a vereséget – világgá kiáltotta. „csapataink harcban állnak”; a mi csapatainkról viszont egyelőre ez a lemondó szólam sem hangozhat el, mivel nincsenek csapataink, és minden módon tagadjuk, hogy harcban állunk, nem is ellenféllel, hanem kíméletlen ellenséggel, valamint a vele bármilyen alkura kész árulókkal, lelketlen ügynökökkel, eszmei légtornászokkal, a karvaly-tőke mindennemű lovagjaival (fennkölt lovagkeresztjeikkel egyetemben); *A bomlás kézikönyvét* jó néhány évtizede megírták, egy ideje explicit illusztrációival szembesülünk, oda sem bagózzunk a tárgyi bizonyítékoknak, föllengzős a szólás, hogy a tények makacs dolgok, egy ideológiákkal rohasztott világban

szinte semmi jelentőségük, a csillagok közül is mindössze a vörös csillagot nem sikerült – átmenetileg sem – lehazudni az égről;

csapataink, de mi elmagányosodott partizánok sem állunk harcban, az értelmiség – örömet vagy kényszeredetten, lényegében mindegy – behódolt/behódol az egyetemes kútmérgezésnek, gondtalanul, lelkipurdalás nélkül marad le a találkozásról az „eszmebarikádokon”; a szólásszabadság közösségi alapelve kötelezettséget foglal magába, a fölszóamlás kötelezettségét a visszásságokkal szemben, előbbre való a sajtószabadság aktualizált jogi formáinál; megfontolásul idecitolom Emil Cioran konklúzióját: *A szabadság számomra annak joga, hogy pogány lehessek. Nem tudnék olyan államban élni, ahol létezik hivatalos filozófia. Én vérmérsékletemnél fogva eretnek, mi több pártütő vagyok. A szabadság számomra nemcsak annak lehetősége, hogy másként gondolkodjam, hanem hogy ennek ellentmondásait is kényszer nélkül megélhessem. Ahol nincs szabadság, ott leplezni kell a belső ellentmondásokat, és ez felborítja az ember belső egyensúlyát. Úgy is mondhatnám, hogy a szabadság az egészség egyetlen formája.*

Én bizony olyan államban élek, ahol van hivatalos, no, nem filozófia, de ideológia, de talán ennek ellenére szabadon kijelenthetem: tegnap bárgyún, szemlesütve találkoztunk lehangoló jövőnkkel...

SAJÓ LÁSZLÓ

Hanyadnapra feltámadunk

(ÖTFELVONÁSOS DALOS-ZENÉS-TÁNCOS
MONODRÁMA, PASSIÓJÁTÉK EGY FELVONÁSBAN)

[lakásszínház]

Szín: lakás, minden egy térben: előszoba, konyha, szoba, fürdőszoba, WC.

1. FELVONÁS (NAGYCSÜTÖRTÖK)

Férfi (65+, bézbólsapka, kockás ing, farmer; maszkban, kesztyűben, be), vállal sporttáska, leteszi, leveszi a kesztyűt, a maszkot, az előszobai cipőszekrényre dobja; leveszi a sapkát, cipőt, zoknit, papucsba bújik, kezet mos a fürdőszobában, folyékony szappannal, hosszan (20 másodperc), nézi magát a tükörben. A mosdó hideg-melegvízes csapjait is beszappanozza, lemossa, megint megmossa a kezét. Bemegy a vécébe, darab vécépapírral jön ki, folyékony szappant enged rá, letörli a bankkártyáját, a telefonját, a másik (száraz) felével letörli. Kezet mos, levetkőzik, a ruhákat beteszi a mosógépbe, megint kezet mos, hosszan, a csapokat is; mosóport, öblítőt önt, elindítja a gépet. Bemegy a zuhanyfülkébe, tusol, haját mos, kijön, törülközik. Tréningruhát vesz föl (lehet rövid gatyá és trikó), a konyhában kipakolja a szatyrokat, mindent lemos a mosogatónál, folyékony szappannal bekenve a csomagolásokat, a vásároltakat. Doboos sörök (sok), műanyagba csomagolt kenyér, kalács, kötözött sonka, két üveg torma, doboz tejek, egy liter vodka, kétliteres üdítő. Bekapcsolja a tévét (háttérben, nagy kivetítőn), megjelenik Győrfi Pál, katasztrófavédelem: „Maradjon otthon” (a szöveg). A férfi káromkodik, **Bazdmeg!**, átkapcsol egy másik csatornára, ott is ugyanez, folytatódik a szöveg, **ezt nem hiszem el!**, megint kapcsol, valami rajzfilm megy, lenémítja, megszólal a mobilja, nézi, benyomja, azonnal kikapcsolja, magába roskadva: **Ez mindenhol megtalál.** Íróasztalhoz ül, laptop elé, bekapcsolja, egér, pötyög. Megszólal a mobilja, nézi, **Szia, anyám. Jól, és te? (hallgat) Most jövök a boltból, persze, maradjak otthon! (hallgat) Nem vagyok ideges. Nem mertem beszállni a liftbe, gyalog a hetedikre. (hallgat) Persze, megálltam, minden szinten. Szinte minden. (hallgat) Te is vigyázz. (hallgat) Jó, majd hívlak, vigyázz magadra!**, telefonját kikapcsolja, tévén átkapcsol, hangot ad, a pápa az üres Szent Péter téren, szemerkélő esőben szól az üres világhoz (bejátszás). A fürdőszobába megy, a mosógépből kiszedi a ruháit, tereget, fogat mos. A konyhában meghúzza a vodkát, felbont egy doboz sört, önt pohárba, iszik; beviszi a dobozt és a poharat az éjjeliszekrényre, lefekszik, ágyból nézi a tévét, kapcsolgat, csatornák, kikapcsolja. (sötét)

2. FELVONÁS (NAGYPÉNTEK)

Artikulátlanul üvölt, elhallgat. Alszik. (fény) Felkel, bemegy a vécébe, öblítés hangja, kijön, a fürdőszobában kezet, fogat mos, belenéz a tükörbe: **Valentin, Valentin, hogy ízlik a karantén?**, nevet („sátáni kacaj”), zuhanyzik, énekel („Levél a távolból”, Fonográf): **Távolból írok kedvesem, nagyon távol vagy, én úgy hiszem, nem mondhatom, hogy könnyű ez a karantén, de én így is kurva jól érzem magam!** Törülközik, folytatja a dalt: **Nem kell nekem, hogy válaszolj, nem kell nekem, hogy átkarolj, nem kell nekem megírnod azt, hogy szeretsz még, tudod, én így is kurva jól érzem magam!** Felöltözik, a konyhában meghúzza a vodkát, a kenyérpírtóba betesz két szelet kenyeret, bekapcsolja a Klubrádiót, az aktuális hírek, ma hányan... Hallgatja. Kávét főz. Egy gyógyszeres dobozból egy befűjót (spray-t) vesz elő, szájába veszi, befűjja, visszateszi, közben visszatartja a levegőt, aztán nagy levegőt vesz. Közben a kenyérpírtó „kiköpte” a kenyereket, az egyiket fokhagymával bekeni, megeszti, hozzá tejet iszik, egy gyógyszeres levélből kipattint egy filmtablettát, az utolsó kortyokkal beveszi. Kikapcsolja a rádiót, kiönti a kávét, a laptop elé viszi, bekapcsolja a gépet, homlokához teszi jobb tenyerét (van-e láza), lázmérőt dug bal hónalja alá, így pötyög a klaviatúrán. Közben issza a kávét, feláll, kimegy, meghúzza a vodkát, lázmérő a hóna alatt. Belenéz az előszobatükörbe, **így nem lehet élni**, mondja, csendesén. Aztán üvöltve: **ÍGY NEM LEHET ÉLNI!** (hallgat) **Túlélni**. Visszaül a géphez, egér, kapcsolgat, net. Bekapcsolja a rádiót (Kossuth, dél van, ismertető, harangszó helyett kereplő – bejátszás). A híreket nem hallgatja meg, kikapcsolja a rádiót. Kiveszi a lázmérőt, nézi, leteszi. Porlevest főz, a konyhaasztalnál kanalazza. Lefekszik, pihen (fél perc). Kimegy, meghúzza a vodkát. Fut, oda-vissza a lakásban, többször, leül az ágyra, liheg. Feláll, kinyitja az ablakot (imitálja, a színpad szélén, a „közönség” felé), napozik (egy reflektor megvilágítja). Megszólal a telefonja, az ablakot bezárja, felveszi, **szia, anyám**, (ingerülten), **igen, jól vagyok, hogy’ lennék?! Kérlek, ne hívj naponta, majd én!** (hallgat) **Vigyázzok. Te vagy a veszélyeztetett, 90 évesen!** (hallgat) **Igen. Igen. Jó. Vigyázz magadra!**, telefont ki, bekapcsolja a tévét, a pápa az üres Szent Péter téren Jézus keresztútját ismerteti (bejátszás). Nézi, leül a laptophoz, egér, pötyög. Feláll, fogat mos, meghúzza a vodkát, a felbontott sör az éjjeliszekrényen, a pohár is, önt, lefekszik, tévében nézi a „keresztutat”, közben issza a sört, leteszi a poharat, kikapcsolja a tévét (sötét).

3. FELVONÁS (NAGYSZOMBAT)

(fény) Felkel, bemegy a vécébe, öblítés hangja, kijön, a fürdőszobában kéz-, fogmosás, zuhany, alatta ének („Sokáig voltam távol”, Happy Gang): **Sokáig leszek távol, az élet jóvoltából, de szívem, a szívem érted dobog!**”, kijön, folytatja a dalt, az ütemére törülközik, üvöltve: **la-la-la-la-la-la-la, la-la-la-la-la-la!** Felöltözik, a konyhában meghúzza a vodkát, bekapcsolja a rádiót, énekel: **Egyedül nem megy, egyedül nem megy, egyedül nem megy, há-há-há-há!** A rádióban az aktuális hírek – most éppen hányan, nálunk, a világban... Egyéb hírek, időjárás-jelentés, „szép idő”, énekel („Egy Duna-parti csónakházban”): **Szép az idő, száz evező csattog a vízben már, magasba szárnyal a dal, száz fiatal éneke vígan száll. Egy Duna-parti csónakházban nagy a jókedv minden nap. Úszik az ember boldogságban, és a jó Duna-víz simogat. Napozunk órák hosszat lázban, és a csókból csattan száz, olyan szép a Dunán, ilyen nyári délután, de vidám ez csónakház!** Közben előkészíti a reggelit (kávét főz, kiveszi a tegnapi megmaradt kenyeret a pirítóból, bekeni fokhagymával, hozzá tejet iszik, filmtabletta, befújja a spray-t). Kávével a szobába, az íróasztalra teszi, bekapcsolja a gépet, a tévét („Süsü, a sárkány”) laptopnál pötyög. Konyha, ebéd, porleves, lefekszik, pihen. Felkel, meghúzza a vodkát, kávé főz, bekapcsolja a tévét (Mozart: *Requiem*). Lefekszik, olvas. Próbál. Megszólal a telefonja, nézi, nem kapcsolja be, hosszan csöng, abbamarad. A laptophoz megy, egér (sötét), pornó, nő hangosan élvez, a férfi elélez, ő nem. A tévében közben, párhuzamosan Mozart, kikapcsolja a laptopot, kimegy a konyhába, meghúzza a vodkát, felbont egy sört, önt egy pohárba, beviszi, leteszi az éjjeliszekrényre, nézi, hallgatja a Requiemet, fogat mos, lefekszik, kortyolgatja a sört, tévében Mozart, belealszik, felriad, kikapcsolja. (sötét)

4. FELVONÁS (HÚSVÉTVASÁRNAP)

(fény) Felkel, rádiót be, az aktuális hírek, vécé, öblítéshang, fürdőszobában kézmosás, fogkrém a fogkefére, a tükörbe néz: **Krisztus feltámadt! Valóban feltámadt!**, fogat mos, zuhany, ének („Postakocsi”, Sprint együttes): **Várhatsz rám kedvesem, valamikor érkezem, várhatsz rám, hosszú útról érkezem! Várhatsz rám, kedvesem, egyszer majd megérkezem, elmesélem, mi történt velem!** Törülközik, éneket folytatja: **kurva sok minden történik velem!** Kávé tesz föl, a hűtőből előveszi a sonkát, tormát, tojást, kalácsot. Megfőz két tojást, a kalácsból vág egy szeletet, sonkát vág rá, erre tormát ken, egy tojást kivesz a lábasból, négyfelé vágja, megszózza. Eszik. Tejet iszik, filmtabletta be, spray. A tormából kiskanállal szed, csípős, fintorog. **Ez az!** Spray-vel befúj. Kiönti a kávé, beviszi a szobába, a laptophoz. Telefon, felveszi, beszél, **Valóban feltámadt. Neked is, nektek is. Te is vigyázz.** (ingerülten) **Jól vagyok. Puszilok mindenkit. Van. Igen. Te is, te is.** Telefon kikapcs, tévé, az Urbi et Orbi áldás. Ebédre, ami reggelire, csak tej helyett sör. Pihenés, fel, kávé, laptop, tévét

be (Ben Hur). Kinyitja az ablakot (lásd mint fent) napozik (reflektor). A tévét kikapcsolja, laptopához megy, egér, „Zorba tánca”, teljes hangerővel, táncol rá (próbál, a szirtakit), végig, kifulladás, lerogy az ágyra, a felbontott sör az éjjeliszekrényen, önt, iszik, még önt, iszik. Kikapcsolja a gépet, fogat mos, lefekszik. (halkan) **Nem bírom.** Ének („Ringasd el magad”, LGT): **Ha nem bírod már elviselni azt, amiben vagy, lépj ki mint egy rossz cipőből, ringasd el magad. Ha azt sem akard tudni már, hogy ki voltál tegnap, ne törődj a tegnappal, ringasd el magad. Ringasd, ringasd el magad. Ringasd, ringasd el magad. Ringasd, ringasd el magad. Ringasd, ringasd el magad. Ringasd, ringasd el magad. Ringasd, ringasd el magad. Ringasd el magad, ha senki nincs, ki elringasson, ringasd el magad. Ringasd el magad, ringasd el magad, ha senki nincs, ki elringasson, ringasd el magad. Ringasd el magad, ringasd el magad, ha senki nincs, ki elringasson, ringasd el magad. Ringasd el magad, ringasd el magad, ha senki nincs, ki elringasson, ringasd el magad.**”

5. FELVONÁS (HÚSVÉTHÉTFŐ)

(fény) Felkel, vécé, öblítés, kéz-, fogmosás, zuhany alatt ének (Cseh Tamás–Másik János–Bereményi Géza: *Presszó*): **nevem Szeberényi, neves közgazdász, nem lehet így élni! Alkotó munka vár tehetségemre, ha most lesz záróra, nincs, ki elvégezze! Az új mechanizmus kulcsembere voltam, és most itt végzem, egy presszóban, holtan!** Kijön, törülközik, éneket folytatja: **hm, de finom, prima hely, hm, de finom, prima hely!** Reggeli (lásd tegnapi). A fürdőszobaszekrényből elővesz egy nagy üveg kölnit, bemegy a szobába, leül az ágyra, a kölnit az éjjeliszekrényre teszi, telefonál, bal kezében a telefon, jobb kezébe veszi a kölnit, szaval. **Frissek ma a kislegények, / öntözködni járnak, / be is térnek minden házba, / ahol szép lányt látnak, / kölnivízzel meglocsolják, / hogy el ne hervadjanak, / hogy a fiúknak még soká, / szépen viruljanak. / Hajtsd le szépen a fejedet, / meglocsolom bátran, / hozhatják is már a hímet, / amit nekem szántak. Gondolom, ma már hallottad. Meglocsollak én is, anyám. További kellemes húsvétot! (hallgat) Igen. Te is. Üdvözlök mindenkit! Vigyázz magadra!** Kölni le, telefon kikapcs, kölni fel, bemegy a fürdőszobába és a mosdónál kölnivel megmossa kezeit, nézi magát a tükörben. (sötét)

ALEXA KÁROLY

2020. tavasz, nyár, ősz

SZEMÉLYES HELYZETJELENTÉS

„KOLERA IDEJÉN” BIBÓVAL ÉS HAMVASSAL

KÖZBEVETÉS (IDÉZET SEHONNAN) ÉS BEVEZETÉS

„Mi volt az oka Trianonnak? Mikor kezdődött a rendszerváltozás? Hol erednek forrásai az európai értékeknek? Stb., stb. Ha efféle nagy kérdéseken tűnődve sem óhajtunk a történetfilozófiá(k) mélye felé kalandozni vagy az emlékezés-lélektan terepeire tévedni, jobb, ha megnyugszunk a köznapi tapasztalatban: a múlt fürkészésekor minden kérdésre adott válaszból egy újabb kérdés sarjad, nincs kezdemény, aminek ne volna előzménye, aligha van olyan álláspont, amit óhatatlanul el ne bizonytalanítana, utóbb felül ne írna egy másfajta vélekedés. Nincs szükségünk – mondjunk egy hirtelen példát – túl merész szellemi akrobatikára ahhoz, hogy kimutassuk Magyarország száz évvel ezelőtti feldarabolásának okai közt akár a honfoglalás „megkésetttségét”, akár a keleti (sztyeppe) és nyugati (városi) mentalitás ősi ellentéteit, számításba véve tán még Róma és Bizánc teológiai küzdelmének ezer éve előtti harcálláspontjait is, és oly sok minden egyebet. És ahogy tudatunk mélyén – engedjünk a tébolyult látomásnak – immár harminc esztendeje, mióta a nyugat felfedezte őket – ott lappanganak, Ázsia mélyéről a szőke tarim múmiák... jöttek ők is (velünk? hozzánk?), vagy ott maradtak, ahol, skótkockás átalvetőikben, szőkén, tekintetünket keresve a kétséges halál állapotában? És minden, minden, ami még „ott” van, mint őstörténet, közép- és legújabb kor, az álmok, a legendák, az azonosíthatatlan nemzetnevek légioja, és ami meg utána... a magyar állam részletes történelme... Még a Vízöntő kor előtt vagy már abba is bele-belecsusszanva... És ha belenyugszunk is abba, hogy időszámításunk kezdete előtt (most és itt félreértésre adna alkalmat a „Krisztus” szót az origó pontra helyezni), szóval visszaszámlálva, 2700 évvel ezelőtt vette át az időtől a történelmet a világválság, nos, akkor is mit kezdjünk ama legendásan valós aktorokkal – mindennemű „fejlődés” természetes cáfolataival –, mint Buddha, Herakleitosz, az utolsó Toth és Zarathusztra, Püthagorasz? (Talán csak Lao-cet és Konfu-cet nem kell féltenuünk: egyetlen világbirodalom élt túl „mindent”, és ők továbbra is ott vannak, ahol a szellem a helyüket valamikor kijelölte: a „Középső Birodalomban”. Kína. Az csak a „külsők” megtévesztését szolgáló látszat, hogy hol mintha „császárság”, olykor mintha „kommunizmus”. Nézz meg egy mandarint a metseten kurtizánok között, milliószámra rajzó napszámosokat a rizsföldeken, bármikor, egy felfoghatatlan technikával megszerkesztett, fél Európa-méretű vízrendszert, „akkor” és ma, ne vedd le a szemed a szakács kezéről, ahogy a kacsát csontozza, tedd egymás mellé Mao vélekedését a nagy francia forradalomról és Hamvas Béla végleges vázlatát a császárról, aki negyven évig hallgatott és dél felé nézett, és rendben is men-

tek a dolgok, vagy nézz bele a pesti aluljáróban egy kínai bugyiárus arcába, hogy ráng rajta a lenézés, az utálat és a végtelen közöny.) Egyszóval nincs előzmény és folyomány? És akkor hol az idő, az Idő, noha a természeti létben mástól sem szenvedünk annyit, mint az idő legbrutálisabb és legtalálékonyabb megjelenéseitől. Ahogy a biológiai egyediséget nem kis kárörömmel az örök időtlenség felé noszogatja.

No, a tárgyra. Ha a mostani harmincéves (közpolitikai és magyar kistörténelmi) évfordulótól elfogadjuk, egy brutálisan csámpás lépést megtéve, hogy rákérdezzon: mikortól is érdemes, mikortól is megalapozott a rendszerváltozásnak, ennek a nagy társadalompolitikai fordulatnak a kezdeteit nyomozni, belenyugodhatunk abba, hogy...”

Így kezdődött volna.

Azután majdnem pontosan efféle is lett belőle. Azért csak majdnem, mert bármily pontosan is másolja az egyik számítógép a másikat, a billentyűket mozgósító és mozgó tudat ott szuszmorog az ujjbegyeidben, halottnak tetteve magát, les, lecsap, belenyúl, ahogy a fogadó fél is, mint egy szövegtechnikailag semleges cég alkalmazott közbenjárójának kis kezecskéje, ahogy elvár és hozzáigazít... De ez már a helyzetrajz történetének túl sok figyelmet nem érdemlő eleme... Mindenesetre magam hagytam el ezt az előhangot (terjedelmi kötetmekhez önként igazodva), amit – egyébként – fél év után talán ha percekkel ezelőtt bővítettem néhány eszelős utalással. Azért (lát-szatra) könnyedén odavetve – bár leírva oly talmi, ráadásul álértelmiségi közhely – talán megengedhető egy olyan hasonlat „kolera idején”, amely rövidre zárja a szövegek életének önburjánzását (az „alkotó” kezek és tudatok a háttérben mind számosabbak és egyre azonosíthatatlanabbak) és ennek a hatalmasság nélküli hatalomnak a létét, akár csak mint benyomást... Azaz a szöveg egyre önmagáért valóbb léte éppoly endémia, pandémia, epidémia, sőt panzoózis, mint minden, ami kívül van a szövegen. (De hát van-e, elgondolható-e valami, ami nem szöveg, vagy nem szöveggént kénytelen létezni?)

II. ÚJRAOLVASVA – BIBÓ ISTVÁN (AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS) (Idézet a feledésre ítélt Országút. M. Szle. című mappából)

„Mikortól is érdemes, mikortól is megalapozott a rendszerváltozásnak, ennek a nagy társadalompolitikai fordulatnak a kezdeteit nyomozni? Alighanem belenyugodhatunk abba, hogy ez a most letelő generációnyi idő éppen csak arra volt elég, hogy a tények egy bizonyos halmazának már odakínálja a történelmi érvényességet. Nyilván a legfontosabbaknak, a leglátványosabbaknak, a legnagyobb horderejűeknek, a különböző politikai érdekek által a legjobban menedzselteknek, az olyan dátumokhoz kötődő eseményeknek, amelyek a nemzeti múlt számegegyesítésén a hasonló fontosságúak közé bízást és azonnal odasorolhatók. De a szellem vagy a kultúra produktumai között már ugyancsak nehéz a releváns értékek felmutatása, történelmi hagyományára emelése: ezek nemcsak a közízlés napi szeszélyeinek vannak kiszolgáltatva, hanem

az intézményi vagy csoport elkötelezettségeknek is. A személyes véletlenek tömkelegéről, alkalmak esetlegességéről nem is beszélve. Legfeljebb az szűkíti a vélekedések körét, hogy mind fogyatkozóbbak azok, akik a maguk tanúskodásának – emlékeinek és elfogultságainak – hajlamosak történelmi jelentőséget tulajdonítani.

Tehát mikortól? Számomra három-négy évtized után is még mindig intenzív személyes élmények sugalmazzák azt, amit tudományos kutatásokkal nem is próbálok alátámasztani (bár talán éppen lehetne), jelesül: hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától a hazai közgondolkodás lassú változásában két – véglegesen eltüntetettnek vélt – huszadik századi szellemóriás felfedezésének előbb észlelhető, aztán meghatározó szerepe volt: Hamvas Bélának és Bibó Istvánnak. És talán nem is a gondolkodásban, hanem a szellemnek – ha beszélhetünk efféléről – indulati szerkezetében. Más és más okokból mindkettő, más- és másféle érdeklődők köreiben, és a „redivivus” mélyében észlelhető politikai elköteleződések, indulatok, sejtelmek és sejtetések sem voltak egyformák. Nem is nagyon lehet másként megfogalmazni: lassan, de feltartóztathatatlanul kezdtek beszivárogni ezek a szerzők a köztudatba és közbeszédbe, szinte „maguktól”... Eljött az idejük. És a szellemi élményt át-meg át-színezték a politikai meg a magánéleti anekdoták. S persze a szellemi gazdagodást áthatotta valami „érzékenység” is: a tilalmas termékek élvezetének politikai pikantériája – hiszen műveik félig-meddig tiltás alatt álltak. Ártatlanabb szövegeiket a hatalom lassacskán, előbb-utóbb az államilag ellenőrzött nyilvánosságban is eltűrni kényszerült, ám a rendszer legitimitását kétségbevonókat, keményen tiltotta. Szinte egy fordulatot szellemtörténeti beszély lenne annak feltárása, ahogy Hamvas és Bibó elfoglalta helyét a renitens értelmiség politikai érvrendszerében: illegális másolatok, agg kortársak mesemondásai, szétszórt hivatkozások, legális hazai reflexiók illegálisnak nyilvánított és könyvtári „zárt osztályokba” száműzött külföldi kiadványokra, félegális szimpóziumok, egyetemi spec. szemináriumok stb., stb.

Célszemélyünk – hogy alkalmazkodjunk a hajdankor rendészeti nyelvezethez – Bibó István. Azaz lépünk be a Bibó-hagyományba egy olyan történetnek az elmesélésével, ami biztos, hogy intézményesen is, a szereplő személyek révén is bekapcsolódik a rendszerváltozás háttérének kezdeményei, öntudatlan előzményei közé. Egy olyan folyóiratszámról számolok be, ami van is, meg nincs is. Ez a Mozgó Világ 1983. évi decemberi száma, amit a nyomda még kiszedett, de a (hivatalosan természetesen nem létező) cenzúra sokszorosítani, bekötni és persze terjeszteni már nem engedett. Az eset egy kulturális és politikai folyamat záróeseménye volt: a fiatal művészek számára (néhány antológia után) folyóiratként 1975-ben megalapított Mozgó Világ a publikációival és mind inkább szerkesztőinek „viselkedésével” ekkorra juttatta a politikát tűrőképessége végére. Számos történetet emlegethetnék és számos érvet hozhatnék arra, hogy – közbevetőleg jegyezve meg: mint a lap egyik szerkesztője, nem tagadom elfogultságomat (sőt...) –, ez a művészeti-kulturális intézmény, a maga fesztelenségével úgy vált a nyolcvanas évek elejére közéleti fórummá, értelmiségi szerveződéssé, a nyilvánosság szerkezetének radikális kritikusrává, hogy politikai tabuk sorát tette nyilvánosan kérdésessé. „... ez az istenverte lap...”, fogalmazott maga a Párt Első

Embere 1983 nyarán. „Ennek a lapszámnak a tartalma lényegében ellenforradalmi”, így egy jelentés, a betiltást előkészítendő. (Az „ellenforradalom” szó használata némileg baljós Bibóval kapcsolatban. Óhatatlanul megidézi az 1957-es évet, amikor a nevezett életfogytiglani börtönt kapott erre hivatkozva, s ha igaz, csak India nagytekintélyű vezetőjének, Nehrunak a közbenjárása mentette meg a bitófától. Mai olvasatban: 1957 és 1983 között „mintha” ugyanaz a történelmi idő zajlanék..., feltéve, ha képesek vagyunk Bibó Istvánt a maga érdemeinek teljességében számon tartani). Közbevetőleg szólva, a Mozgó Világ betiltásának dramaturgiája ma már történelmi tény, melynek gyalázatát csak fokozza az, hogy ezen a néven még ma is működik az a morális mocskokban született orgánus, amely 1984-től folyamatos haszonélvezője ennek a pártállami galádságnak. Rendszerváltozás ide, rendszerváltozás oda.

Az európai társadalom fejlődése ... – újraolvasva Bibónak ezt a művét, ma már szükségszerű véletlennek tartom, ahogy ennek a nagy gondolkodónak és politikusnak a „palackpostája” akkor, a megfelelő időben a megfelelő helyre került. Mindenesetre ez egy különleges lapszám volt, ez a MV. 1983. 12., ez a nem létező sajtótermék – persze nyomdász barátaink tettek arról, hogy néhány darab valahogy mégis „kikerüljön” a nyomdagépek olaj- és ólomszagú legéből ..., nincs trehányabb rendszer a diktatúránál, tudjuk; ez a lap egyetlen nagy Bibó István-szöveget tartalmazott és egy „függelék”. Sőt kétszeres értelemben sem volt létezőnek tekinthető ez a tanulmány. Nemcsak azért mert senki nem tudott róla a legszűkebb családi nyilvánosságon kívül, hanem azért is, mert nem volt még kézírata sem: a szerkesztőségbe egy magnószalag érkezett. (Bibó fiának és a Mozgó Világ főszerkesztőjének, Kulin Ferencnek a református kapcsolatain keresztül.) Bibó 1971-72-ben mondta magnóra vasárnap délutánonként azt a művét, amit akkor is életműve összegezésének láttunk, és ma, újraolvasva is, ez a meggyőződésünk.

Mellőzöm a részleteket, ott veszem föl a történet fonalát, hogy eleget kellett tennünk Aczél György „javaslatának”: az „anyag” közlését kísérje vita, a legjelesebb „marxista” (már amennyire...) tudósok „árnyékolják le” Bibó infámis állításait. Ágh Attila, Németh G. Béla, Szabad György és Szűcs Jenő vállalták ezt a feladatot, és aligha kedvük ellenére. Ugyanis ezek a vitaszövegek korántsem hasonlítottak a korábbi idők lebunkózó, feljelentés-utánzatú szövegszörnyeire, négy évtized múlva is tisztességes tónusban, sőt tisztelettudóan kifejtett álláspontok együttesének ítéelhetők, vélekedem most, „öket” is újraolvasva, bármiféle fordulatot hoztak is életükben esetleg a következő évek. Még a lapszám végső betiltása is mellettük szól: „Bibót úgy látszik, nem lehet leárnyékolni”, vonta le a tanulságot Aczél. Ami azt jelenti, hogy a hatalom képtelenné vált (képtelenné vált? – képtelen volt negyven éve!) mindennemű szellemi vitára a rendszer alapvető tényeit, azaz legitimitását teoretikusan kérdésessé tevő állításokra. És ehhez már nem talált magának támogatást a „hatalom védte belsőség” terepein sem. Ám ide tartozik még egy filológiai apróság, a mindinkább „felpörgő” politikai idők (és a diktatúra végső elbutulása, írom vidoran) jegyében. Virtuális „kiadványunk” bevezetője közli, hogy 41 sorral rövidítette-rövidítettük meg az eredetit, és ezt indokolja a cenzúra számtalanszor leírt mondata: „Azokat az utalásokat nagy-

tuk el, amelyek napjainkban más országok érzékenységét sérthetik.” Mit tesz Isten, 1986 nyarán újra megjelent ez a nagy esszé, még hozzá egy hivatalos, állami(lag természetesen ellenőrzött) kiadónál, és minden három évvel előbb kihagyott (kihagygni kényszerített) mondat a helyén volt benne! 1917-estől, 1968-astól, Jugoszláv öngazgatásostól... Még egyszer: 1986 nyara. Hol volt még Lakitelek, hol az MSZMP önfelszámolása, hol az első szabad választás? Igaz, ekkor volt a „keleti blokkban”, azaz nálunk az első Forma-1-es futam, és ekkor az első Queen-koncert.

Csábító lenne az utóbbi negyedfél évtized Bibó-olvasását és Bibó-értelmezését végigkísérni, de oda jutnánk, ahova egy minap megjelent impozáns eszmetörténeti monográfia levont tanulsága: (egy-két rokonítható ideológiussal együtt) „gyakori hivatkozási pontok ugyan, ám kiegyensúlyozottságuk a politikai identitást nem határozhatta meg.” Brutálisan rövidre zárva: amilyen szellemi erőt képviselt Bibó a rendszerváltozás hosszú prelúdiuma idején, oly kevésbé válhatott hivatkozott tényezővé akkor, amikor a küzdelem politika síkra került. Mely párt vállalhatta a politikai nyilvánosságban és gyakorlat során azt a gondolkodót, akinek eszmevilágában együtt áll a kereszténység (keresztyenség), a nemzeti liberalizmus és szociális elkötelezettség? Hadd idézzem ide kései tiszteletadásként is hajdani professzorom, Németh G. Béla meghatározását Bibó életművének alapvonásairól a „vitában”: „a mag mindig felismerhető; kézikönyvszerű vezérszavakkal szólva: egzisztencialisztikus az első vonatkozásban; idealista, deista módon evolucionista a másodikban; liberális demokrata, keresztény-liberális demokrata érték-központú, személyiségérték-központú a harmadikban.”

Most, 2020-ban újraolvasva Az európai társadalom fejlődését, próbáljunk ne törődni a Bibó-hagyomány alakulásának néhol lehangoló, sőt olykor politikailag szinte bizarr fordulataival, csak a művet magát nézzük. Ugyanaz a csillogóan okos és bátor, végtelenül szabad olvasmány, amilyen volt, s ami hozzájárult ahhoz, hogy ifjabb kortársai „azokban az időkben” megpróbáljanak okosabbak, bátrabbak és lélekben szabadabbak lenni. Negyedfél évtized után is sodróan izgalmas szöveg, ceruzával a kézben olvastam, egyszerre régi volt és új, és minden lapnál élénk volt a hajdani döbbenet: ha vannak szilárd elveid, ha van türelmed megszerezni hozzá a tárgyi tudást, akkor nem ejtenek kelepcebe talmi korok ócska kínálatai. Ez az imponáló látomás – egy mindennel leszámolt nagy szellem utolsó üzenete – úgy teszi kétségessé kora divatos és erőszakos ideológiai közhelyeit, hogy a legkevésbé sem törekszik meghökkenésre. „Hűvös forrósága” valóban – ahogy Mészöly Miklós megjegyzi – Tacitusra emlékeztet. Egyszerre lenni teljesen elfogulatlanak és elvekben-morálban mozdíthatatlannak. Az a megállíthatatlan fejlődés, aminek ideálképe kirajzolódik Bibó művében, a félelem nélküli egzisztencia álmokképe, a törvények hatalma, a morál és a közboldogulás jegyében áll. S miközben odafirkantottam a szöveg végére: „Platoni állam”, az európai értelmiség státusának története járt a fejemben, kiélesedett a pillanatkép. Az anekdota, ahogy a forradalom összeomlása pillanatában egyedüli miniszterként Bibó maradt helyén a parlamentben. És amikor vasalt csizmáinkban odacsörtettek az orosz katonák, a titkárnő szájára tette az ujját: „Kicsit csöndesebben,

a miniszter úr dolgozik.” Erre a katonák vigyázzba vágva magukat, őrt álltak, hogy a miniszter úr befejezhesse felhívását a világ népeihez a szovjet megszállás ellen. Platon és a magyar kurázi.”

P. S. (2020. november 3.)

És hogy mi is az európai társadalomfejlődés értelme? Erről most, hogy „újraolvastam”, aligha tudnék hiteles és egymondatos választ adni. Se a bibóit rekonstruálva, se a magam újraértelmezésében. Meg hát ez nem is kérdés, ha annak is látszik. A kérdés ma – Bibóval, azaz: Bibó emlékével „bennünk” – ennél brutálisabb: van-e értelme az európai társadalomfejlődésnek? Sőt: fejlődött-e az európai társadalom? Ahova Ádventben már a békében (azaz rendszert változtatva) békésen át- meg átflangéroztunk, a koraesti derűsen morajló csöndbe, a bécsi Városháza előtti térre, jó/vagy ha túl sokan hömpölyögnének erre, hát nem a Rathaus elé, akkor a Maria-Theresien-Platzra, odébb a Secession mellé, esetleg a Votivkirchével átellenben, vagy, vagy bárhova, de azért nem baj, ha onnan már látszik a Naschmarkt bejárata, tíz éve folyamatosan a „világ legélhetőbb városa büszke címe” viselője ez a hely, százados patrióta átkaink és kulturális rajongásaink célpontja, az ősz és a tél mezsgyéjén kevéske Kaiserschmarrn oder Apfelstrudel, kolbászkák, tea és újbor, Isten neki, egy „viertel” grüner Veltliner (otthon még fröccsnek is meggondolnám, dacoskodunk, a Ság-Somlyó vonalból érkezettek), Stiele Nacht-ba, Heilige Nacht-ba transzponálódó harangszó, szittyá vérünk csihad minden lépésnél, minden szembejövő mosolynál... – arrafelé most a TEK arcnélküli katonái szögeznek fegyvereiket, innen a „Lajtán túlról”, az iszlám felé, „amit” mi anno még az újkoreleji Magyar Királyság területén felfogtunk, megállítottunk, kurucok a labancokért, keresztények a keresztényekért halva, az most a császárvárosból fenyeget minket. Minket is.

Minket „keletieket”? Akik „nyugatiak” – a késes-bombás-Jézusgyilkos terror felől nézve.

Hol az az egyetlen nézőpont, amire ráfoghathatjuk, hogy – európai?

Az esti futballmeccsen az ember nélküli (szinonima: embertelen?) osztrák stadionban egyetlen transzparens: Pray for Vienna.

De hát – kihez?

III. IDÉZET VÉGE. AZ IDŐ HA DIKTÁL

„Ha most (In medias res?... A megszólításra késztető pillanat – időrendre, logikára, minimális szövegszervező protokollra fittyet hányó – erőszakossága?... igazából mindegy is) tehát ha most a „másik” rendszerváltoztató „célszemélyünk” felé fordulunk, nem leplezhetjük zavarunkat. Aminek oka nem több és nem kevesebb, mint eme kései gesztusunk mérhetetlen ildomtalanságának beismerése, tudatosítása és (ön)ironikus nyugtázása. Hiszen olyan szerzőt vonunk be egy jellegzetesen történelmi, sőt politológiai diskurzusba, akinek életműve éppen ezeknek a dimenzióknak

a mentális és morális „meghaladása” (hogy korának, ötvenes éveinek egyik „hivatalos” viselkedés-lélektani kategóriájára emlékeztessünk) – tehát érvénytelenítése, azaz kikiktatása a felelős gondolkodás, és ha célképzetesen fogalmazunk: az életismeretre törekvés területéről. Ha Bibó István megidézése során is ott bujkált bennünk a méltánytalanságnak, a méltatlanságnak, beszéljünk nyíltan: az aránytalanságnak és kisebbségségnek a tudata, akkor Hamvas Bélára gondolva...? Bibó István mint a magyar szellemtörténet kiemelkedő „eszmélkedője” (hajdani – később önmagától némileg elhajolt moralitású és szellemiségű – tanárunk Németh G. Béla kedvelt szava volt ez), hogyan is kerülhet a napi évfordulós aktualitások közé? Jóllehet megidézett nagyszéje (ahogy gigantikus életművének terjedelmesebb és jellegadóbb része is) egy karakteres historikusi, jogfilozófiai, államelméleti, település-rendszertani (stb.) szemléletet tematizál – igaz: a megidézett, utólagosan is esszéizáló szándékkal célkeresztbe állított műben a tudományos szikárságot áthatja a testamentumos, örök-hagyói emelkedettség és a végső szabadság numinozitása –, így talán még némi emlékező-nosztalgizáló akarnoksággal a napi politikai és történelmi aktualitások mögé is odagondolható, azaz hivatkozási alapnak is kínálkozik, de mégis... Az európai társadalomfejlődés... hatalmas – patetikus szikkársággal és szikár pátozzsal megformált – víziója áll itt egyfelől és a rendszervált(oz)ás harmincadik évfordulóját állami költségvetéssel ünnepségsorozattá rendező kishatalmi emlékezések másfelől; „két világ”, kronológiailag és funkcionálitását, a praktikumhoz való viszonyát tekintve is az, de bizonyos szálakat az utóbbi alkalmilag kihúzhat az előbbiből, például ha az aktuálpolitika igénye, vagy valami efemer tudományos részletprobléma érdeke éppen úgy kívánja... Ha Bibó emléke talán el is viseli ezt, akkor Hamvas? Aki a két és félezer éves permanens világválsággal, más szóval, a korrump életrenddel szembenézve – mondhatni kocsmai képzavarral – zsigerből elutasít mindennemű „szcientifizmust” (jóllehet kevesen járatosak annyiféle szcientiában, mint éppen ő, meg művészetben, meg ősi és világnyelvben), hogy eljusson a „bűnbeesés” ideje elé: a „hagyomány”-hoz, ami maga az univerzális orientáció, és kijelölhesse, megfogalmazhassa, felajánlhassa a végső emberi életprogramot, az imagináción továbblépő transzparens egzisztencia magánemberi és társadalmi látomást, mint „igazi” realitást...”

Újra az események közepébe vágunk (bár hát miféle centruma is lehet egy efféle szövegburjánzásnak?) – így (egyelőre?) a szöveg – ami önidézet! – a maga értelmetlenségével sóhajt, sóvárog, halkán nyögdel, olykor a visszafogott hördülések határára jutva hívja a maga előzményeit és folytatását. Ne engedjünk a Tourette-szindróma önkénytelen, de talán még nem neurotizálódott – jelzéseinek... Eddig és ez – és már léptünk is egy bicsaklósat visszafelé – az a grammatikai gubanc, ami több hetes-hónapos – és a mélyebb múltrejteket is felkavaró – közéleti-szakmai konfliktussorozat, majd erre-arra csapongó meditáció, kényszeresen kesze-kusza olvasás után létrejött és elakadt.

Mindezek fölött és körül az epidémia. Ismét oda lyukadunk ki, ahol vagyunk. Ha egy esszét (vagy bármiféle személyes ihletettséget vállaló „dolgozatot”) nem si-

kerül a maga szöveges teljességében végigvinni, noha a tematikai íve a „szívben-lélekben-fejben” már régen megrajzolódott, vagy legalább is bevezették vázlatnak tűnt (...ars poétikus keserv...), jobb tisztázni a helyzetet, a kudarcot valamiféle „lehető” öszinteségi koordinációk között átgondolni. Nem foghatom rá – csupán és „mindenestől” – a karanténos világhelyzetre dolgozatom-dolgozataim sorsát, noha Bibó is, hát még Hamvas, ők néznek rám hetek-hónapok óta eléggé lemondóan – hogy Mándy Iván modorában képzelegjek –, mást sem tettek egész életükben, mint a világválság legkülönbözőbb feladványai között próbálták tisztázni önmagukat és virtuális közösségüket, tagolt gondolatokra és mondatokra törekedve; ez a mostani világméretű válság – amelyben az egészségügyi katasztrófa hovatovább már inkább csak metafora, hiszen mind nyilvánvalóbban vonja uralma alá a civil létet az, ami a járványtól lelepleződött, a Globalitás már régen elfertőződött szociális, mentális és indulati „közegé”, ne mismásoljunk: démona – nos, ez éppen nem a „kivonulás” klaszszikus anachoréta-elkötelezettségét, hajlamát erősíti az erre egyébként magukat alkalmasnak vélőkben, akik a későbbi prófétai szerephez így kívánnak spirituális muníciót felhalmozni. Hogyan is erősíthetné? Ki emlékszik még a Keresztelő Jánosféle alakokra a bibliai időkből? Meg utóbb azokra az oszlopszentekre, akiknek a napégette és mégis elzúrosodott hajzatukból földre hulló tetvek gyémántként ragyogtak a hívők szemében? És miféle más „hósi” szerep kínálkozhat, ha az efféle sem? A hagyományos civilizációs terepekről és mozgásformákból való kizáródás hónapok óta pillanatról-pillanatra provokálja a bezárkózástól idegenkedő civil létmódunkat. S mi az ajánlat „cserébe”? Nos, ez az, amit oly nehéz napról napra megfogalmazni és praxisként tudomásul venni. Folyamatosan szembesülve azzal, hogy a globális civilizáció szinte nyom nélkül tűntette el (legalábbis az „európai” és „európaizált” térben) azokat a viselkedési formákat, amik a korábbi századok magánemberének „ilyen esetekben” a rendelkezésére álltak. Akár pusztá placeboként-panaceaként. Azok teljes szellemi mögöttesével együtt. Ez a létidő, aminek életterében valamennyien áldozatok vagyunk – ha nagyon nem is büntelenül! – nehezen tekinthető másnak, mint a korrupció lét végső mélyre szállásának. Tehetetlenség, kilátástalanság, kényszermozgások, a legaltasabb életpótlékok, a nem eléggé gyorsan múló idő iránti eszelős gyűlölet, meg a többi, meg a többi... A tic, a test irányíthatatlan kényszerei, a vállrágás, a hunyorgás, a törés és zúzás, a precizitásba rögzülés, a pizsmogás, az önisméltés, a hiperkinézis, a lábak ritmustalan dobantásai, minden amit oly akkurátusan összegezett Georges Gilles de Tourette, a tudomány teljhatalmában, tehát a világmindenség megismerhetőségében – vagyis teljes birtokbavételében – aggálytalanul bízó XIX. század naven eszes gyermeke. És az előbb – némi eszelős dramaturgiai ötletből – ide-(oda-)iktattam egy szöveget, ami egy-két-három-négy hónapja postára kerülve, véglegesnek hitte magát. N.B. 2020-at írunk, tehát harminc éves fordulóját ünnepli az új magyar állam. Programok, könyvek, akciók, bélyegek, emléktáblák, szimpóziumok, költségvetés, központi kifizetőhely és főideológusi vezérképviselő, emlékezések, átírások, kirekesztések és -rekesztődések, élesedő megosztottság, az ünnepi hangulat hiányát harsány és farizeusi covidálással lehet leplezni. Ha eddig a beszéddel kísérle-

teztem, kapjon most teret a szikár információközlés. Aminek számos rétege és iránya van, minduntalan kuszálódva, és a nyugvópontokat csak az erőszakos beavatkozások hozhatják létre. Azok is csak pillanatokra, hogy aztán másutt kelljen farkasszemet néznünk a „történetiség” arcnélküli „alien”-jével.

Pedig milyen kedélyes elszántsággal, milyen elkötelezett emelkedettséggel és milyen kiteríthetetlen naivitással indult itt a „háttérben” ez a történet, az én kis öreges magántörténetem, ami persze odaképzelve magát a kultúra és politika ama fentebbi régiójába, ahol valaha, évtizedekkel ezelőtt mintha (bizonyára...) otthonosnak érezte volna magát, ha a nosztalgia szárnyain is, de természetesen nem (bevallhatatlan és szemérmes) önkifejezésként, hanem közösségben, együtt másokkal. A történetke: egy lap alapítása. Újra. Oly korban, amikor mind jobban szűkül az ún. „print” sajtó létközege meg a piaca, oly korban, amikor akár a legcsekélyebb még tetten érhető jelzés sem utal arra, hogy szükség volna jobboldali-konzervatív-teoretikus folyóiratra, amikor a telefon és a számítógép áll a vérrokoni lista élén, amikor minden könyvtár levegőtlenstől haldoklik és oly korban, amikor még provokációnak is tekinthetnék némely „tornászó új emberek” (Krúdy szavaival), hogy valakik előjöttek a nyugdíjas félhomályból és azt akarták kinyilvánítani, ha csak suttogva, elharapott félszavakban, rebbenő pillákkal és szemöldök emelgetéssel, a maguk megsavanykásodott akolnyirkosságában, hogy a „legutóbbi” rendszerváltozás nem a ma regnáló parlamenti többség és végrehajtó hatalom születésével kezdődik (és legitimálódik szellemben-morálban), a szavazófülkék magányának derengésében, hanem vagy húsz évvel előbb. Az utcán, a termekben, a temetőekben – a köztereken. Sőt – még-már korábban is, és éppen ezért nyújtottam föl az ujjamat mint egyik alapító és szerkesztő szerzőként is, hogy ehhez – figyelemfelkeltésül is akár – valami kis történetféle emlékeztetővel szolgáljak. (Címsorként: Bibó és Hamvas a nyolcvanas években.) Bő másfél éves előkészület után bő háromnegyed éve működik ez a lap. Belső ügyeiről beszéljen más, érdemeit hitelesítse a közönsége, én bő negyed (vagy tán már fél) éve minden privát és intézményes, szakmai és koordinációs kapcsolatot megszüntettem vele. Csak „Bibóm-ról” és „Hamvasomról” akarok beszélni, meg arról, hogy miként váltak ők (ezek) ügyé, miként deformálódott a téma és lepett be mindent ragacsával, tudatmódosító apokalipszisával a „kolera”. Mely szót metaforaként – kell-e mondanom? – Marqueznek köszönhetek, bármily kevés köze is van ennek a szövegnek Kolumbiához. Ámbár ama bizonyos „mágikus realizmus” a sokszáz éves magyar „magányban” éppoly történelem előtti ihletettséggű (olvassuk újra a Kő hull apadó kútba vagy a Sátántangó című regényeket), mint a latin-amerikai lélekdzsungelben. Bár ha már Hamvas neve leíródott: az ő „inka köveit” éppúgy láthatják Macondoból, mint mindenhol, ahol a „kolera” és a „száz év magány” stílusosan és metafizikusan összetartozik. Tehát – tovább kísérve a korábban felvett szálát – a napi politika aljnövényzetében lesüllyedt és ott megtelepedett „harmincadik évforduló” alkalma kínálta föl számomra – ötletként – két párhuzamos emlékező cikk írását, amelyek a rendszerváltozás kettős szellemi „előzményét” hozták volna elő, egyik esetben sem tagadva személyes érintettségemet. Az egyik írás, az Újraolvasva – Bibó István... el is készült és mint kolerás

palackposta el is került az emlegetett, bár meg éppen nem nevezett folyóirat szerkesztőségébe, ahol egyébként egyfelől a dolgom az volt, hogy a szerkesztőbizottság kilenc másik tagjával együtt szemmel és számon tartsuk azt, ahogy a szerkesztőség a mindenkori aktualitásokhoz próbálja igazítani azt, amit mi alapítók elgondoltunk, keményebben: hogy miként sáfárkodnak a rájuk bízott javakkal, másrészt a konkrét munkám meg az volt, hogy lapszámról-lapszámra egy-egy korábbi irodalmi (szellemtörténeti) alkotás újraértelmezésére tegyek kísérletet. Egy – nem is feltétlenül egyszemélyes, de mindenképpen általam irányított és – permanens értékrevíziót, illetve értékfelfedezést sürgető irodalomtörténet vázlatával a távlatokban. Meg is jelent pár újraolvasást „lanszírozó” cikkem és meg több efféle készült el felkért szerzőimtől is. És ide kapcsolódott (volna) a „májusi rendszerváltás különszámban” (idézem egy beosztott szerkesztő levelét) Bibó-olvasatom is. Ami ellen egy másik hasonló státusú alkalmazott kifogásokat emelt. Ami nemcsak a szerkesztőségi munkamenet szokásrendjét és elemi szerkezetét nézve, de a szerkesztőségi „szmsz” szerint is – ha ilyen lett volna – nyilvánvaló abszurdum. De hát oldottak vagyunk, ugyanegy szellemi „műhely” honosai, régebbiek-újabbak, hagyjuk a bürokráciát, egy hajóban ülünk, belátók, egy célra függesztjük tekintetünket, ha kezünk-lábunk másként is kalimpál, a jövőt kell építenünk, nem sérelmeinket babusgatnunk. Május legvégén írtam egy levelet a főszerkesztőnek (miért ne idézném: íme egy kisdéd intézménytörténeti és kultúrhistoriái adalék a lap megálmodása, megalapítása, megjelenítésének biztosítása, megszervezése... után...?): „egyszer majd beszéljünk arról, hogy kinek és meddig van illetékessége egy szöveg elbírálásakor. Mindenesetre P. szinte egy másik dolgotat kért számon rajtam, okosan és nem is ellenszenvesen, de szerintem illetéktelen határozottsággal. Viszont. Pár ponton utóbb én is úgy láttam jónak, ha módosítok a szövegen, egy bizonyos (és nem is kis százalékban) P. kritikáját is elfogadva. Hát így állunk. De ezen többet már ne változtassunk.” Érzem, ahogy pirulok másolás közben: hát miféle kibeszélés ez, hát miféle snassz történet, hát kit érdekel ez? Hovatovább már engem sem. A konkurenciát? Az meg merre – jobbra-e vagy balra, kint vagy bent, lent vagy fönt? A főhatóságot, az meg hol székel, és ha netán több is van belőle? Az efféle vénember foglalkozzon az emésztése ritmusban tartásával, könnyező szeme törölgetésével és halhatatlan lelke épségben tartásával, ne pedig efféle... Azt azért még idejegyzem, hogy Bibó-cikkem nem jelent meg – hja, főszerkesztői éveim nem múltak el nyomtalanul, volt dolgom néhány száz szerzővel –, és a levelemre választ sem kaptam, erre én meg egy állhivatalos szekító levél beiktatásával otthagytam a társaságot. (És nem is egyedül. És ahogy látom, és amikről értesülök, rossz érzésemben az alapítók többsége osztozik, ki ilyen, ki olyan motivációból.) Ha pironkodva, ha nem, örökítődjön meg – mondom magamnak – ez a kis irodalmi kalamitás..., magánmentálhigiéném karbantartása, illetmanóra alapfokon ..., nem több, és azért meg ennek az egyszerű kérdésnek a feltevése érdekében: „és hát akkor, mi legyen az újraolvasott Bibóval – és az újraolvasás élményének szöveggé rögzített változatával..., és mi legyen Hamvassal...” Mi legyen ezzel a két nagyszerű magyar szellemmel „harminc év után”? Most a „kolera” idején...

Mi legyen egy megkezdett vállalkozással, azután hogy a vállalkozó és munkája kikerült egy adott intézmény keretei közül? Mi van akkor, ha csak a téma marad? Akkor a téma elkezd önéletet élni. És körülötte-körülöttünk az a katasztrofikus világállapot, ami példátlan módon tette kérdésessé – a zsigerek szintjéig – mindazt, amivel a Globalitás mint civilizáció oly hajlamos büszkélkedni. A legfontosabb benyomás, amiről magamnak is számot tudok adni, a felszabadultság, ami azonban mitől sem áll távolabb, mint a derűtől. A felszabadultság – ha pszichés bezárkózás... „... zöld ág virított a föld ormain”, idézzük idillé hamisítva a múltat, borzongva észlelve most azt, hogy „mély csend lőn, mint szokott a vész előtt”. Az ember kényszerű magányosságában a kései Vörösmartyt olvassa. Két-három vers mindössze, a többi darabot hajnalban rendre elégette a költő – az ötvenöt éves szívbeteg aggastyán – annak a gyertyának a lángján, amelynek lobogása közben kapargatott sor-sor alá az éjszakában. Olyasféle egyedüllét most ez a „magány”, aminek lassan már nemcsak térbeli, hanem idődimenziói is markánsá kezdenek válni, hogy mind követelőzőbb életmetaforaként nyilvánuljon meg, ami létstratégiaként kényszerít arra, hogy korábbi céljaink mögé nézzünk, sőt céljaink értelmességén is eltűnődjünk. Azzal a brutális publicisztikussággal fogalmazva, amivel szóba hoztam szerkesztői évtizedeim legutóbbi és alighanem utolsó és idétlenül talmi kudarcát, így fordítom le ennek az alakuló szövegnek az egzisztenciáját: nem az érdekel már, hogy „Bibó és Hamvas és a harmincadik évforduló”, hanem „Bibó és Hamvas és a harminc év”, és nem egy újság hasábjain megnyilvánulva, hanem egy házikönyvtár karanténjába szorulva. Azaz magamtól, magamból, magamnak. Abban a térben berendezkedve, ami egyszerre bezár és ablakokat nyit terekre és időkre, kizár az emberek közül, és visszatér az élő meg holt barátok közé. A szövegekbe, az elmúlt idő valóságába. Hajdani-tegnapi „kirekesztő” szerkesztőségem alkalmazottai arcait se látom már. Szegényekét. Ez az újfajta – de minden másfélénél originalisabb – jelenlét „realizálja” (Ó, Hamvas!) azt az örök maszkot, ami arcodon van, noha korábban próbáltad elhinni, hogy az nem maszk, hanem mosoly és vicsorgás, öntudatos mimika – akár ha „tükör által homályosan”. Akkor kényszerítik rád a nyilvánosságba lépve a járványügyi közállapotok a maszkot, amikor a benső késztetések legsúlyosabb érvei az álarcot fessegetik. Álarcra a „karneváli” világ összes attribútumát értsük. A határidőket, a reprezentációt, a társasági formákat, a semmi és senki által nem szentesített, csak megszokott és elviselt kultuszokat, a közélet színpadainak mindenféle táncrendjét, a fogyasztás felhergelt izgalmait, mindent, mindent, amivel a tegnapi önfeledt és magatudatlan mindennapok leírhatók voltak. A kizáródás és a bezáródás – napi új tapasztalat – korántsem esik egybe, noha persze feltételezi egymást. Alighanem abban az esetben tudnál magadnak érvényes létstratégiát szervezni, ha képes volnál valamit kezdeni azzal a fáziskülönbséggel, ami a záródó magány és a nyíló ... mi is? ide kellene egy jó szó, az álarcnélküliségre... között kötelezően észlelendő. Magány? Kolerá felügyelte egyedüllét? Igen. A hétköznapi életrend menetmódja helyett mind feltűnőbb és mind természetesebb a köznapok kistörténéseinek biológiai ütemeződése. A dolgok kapcsolódásának rokonszenves kiszámíthatatlansága. A hibernálódás jelzéseitől szorongó

test és a regulázhatatlanul csapongó (az agyi erek plakkjai által alighanem torzított) észjárás. Depresszió és felhevültség egymásutánja, kedélyhullámozás, ami mögött ott sejlik a – „férfiúi” és „magyar”- magányról mindent tudó író – könyvcíme: Ködképek a kedély láthatárán... És – de – a legárulkodóbb – a beszédmód. A stíl. Bele-beleolvasok az eddig leírtakba és döbbenet érzélem azt a grammatikai gátlástalanságot, amire korábban soha nem merészkedtem, sőt ami korább soha meg sem kísértett. Miféle szóömlenyek hullámoznak itt egymásba? És miféle torz „metaforás” szókapcsolódások? Miféle felszabadultság a civil „irodalmi” nyelvezet szabályrendje alól? Csak nem valami diabolikus ihlet uralkodik el a mondatokon? De hát hol van innen – belőlem és bennem – a költő? Akinek a szavak között mindegyre joga volna? Igen, de hát akkor: ki is ez itt?

Amikor – ki tudja már, hogy az idő melyik mélyrétegében – elkezdtem „újraolvasni” Bibó István nagy tudományos végrendeletét, Az európai társadalomfejlődésről és Hamvas Béla nemzet jellemzési összegezését Az öt géniuszról, az íróasztalomon ez a két könyv volt mindössze. Meg az emlékek. Ma könyvek, folyóiratok, fénymásolatok, cetlik tömege, rendezhetetlen kuszaságban, a lapok egymásba kavarnak, egyik a másikat keresi, az érdemesebbek vagy az erőszakosabbak lökdörik a szerepyebb meg a fontoskodó és akadékoskodó darabokat. A kéretlenül vendégségbe érkezett vagy egymást invitáló szövegek összezáródnak és elszabadulnak. És láthatólag mindent megtesznek azért, hogy kívülről semmiféle rendező elv vagy eszme vagy ötlet ne férközzön a közelükbe. Ezzel a kuszasággal határozzák meg magukat, és ezzel kínálkoznak föl. Kínálkoznak, de mit kínálnak? Netán kecsgetnek, talán csábítanak?

Ha szerepkényszerből, ha nem, ha maszk mögötti dörmögés, ha nem: hajdani polgári énem válaszol erre a fel nem tett, csak létező kérdésre, hogy mit kínál helyzet és idő. Feladatot, leckét, elvégezni valót. Korhatag iskolamesteres pátosz? És ha az? Hol van itt még iskola? Szóval: feladatot, aminek nem dolga, hogy okát vagy célját firtassa. Feladatot, aminek a közhasznúsága némi merengésre ugyan érdemes, de azért meglétét miért is tagadnánk, s miféle illetan jegyében? ... és mint ilyen a korábbi személyes civil praxis megőrzésének kísérlete, vagyis az erre mutató privát ajánlat: mit tehetsz önköreidben, ha létedet leárnyékolják olyan társadalmi és apokaliptikus erők, amikkel szemben ide vagy kénytelen visszahúzódnai. Persze még ha ez programnak is mondható, akkor sem ajánlat: egyszemélyes modus vivendi. Amire a hibernálódó állapot lehetőséget ad. Tudom én persze, családi és baráti környezetemet közléről látva, a nemzet és az európai létmód szélesebb köreit és mozgásmódjait figyelve, bár ez utóbbit mentálisan mind távolabbról és ingerfásultabban szemlélve, és persze a technikai segédeszközök igénybevételére mind jobban rákényszerülve, hogy helyzetem kivételesen kedvező: nem kell a létfenntartásomért naponta kínlódnom a munkamegosztásban és a köztereken, és olyan körülmények között élhetem lefokozott napjaimat, ahol lehetőségem van korábbi évtizedeim tevékenységi formáinak folytatására. Kert és könyvtár. A kert a legmagasabb rendű környezeti képlet, a könyvtár meg a múlt megszólításának garanciája. Amikor valamiféle feladat felkínálkozását

észlelem, akkor a folytatás csábítását veszem tudomásul, amit persze nem hiszek semmilyen értelemben túlélési stratégiának, de tagadhatatlanul észlelhető benne némi jövőre hangoltság. Különösen szerencsésnek tartom magamat azért, mert mindemllett olyan szövegtér él bennem, ami minden pillanatban és minden élethelyzetben mozgósítható, ami nemcsak megkímél a szóválasztás mindenkori (minden mondatra érvényesen) kockázatos tevékenységétől, de ami olyan alakokkal hoz szinte családias közelségbe, akikkel egyébként mindenféle más valós vagy metafizikus, olykor még programos találkozás is elképzelhető. Ami van – felhalmozódott.

A magyar irodalom szövegvilága ez a tér, ami nem szótári ábácé és nem preparált szószedet, hanem sorsok, gesztusok, szerepek felmérhetetlen gazdagsága. Megnyugtató érzés, noha igazából egzisztenciálisan értelmezhetetlen, merő líra, ha a szemem előtt – a magányosság oly könnyen álmodozóvá és emlékezővé változtatja az embert – megképződik – óh, az az öröklétű „száz év magyar magány”... – az üterét titkon tapogató szívbeteg Vörösmarty alakja, asztalán a versek hamujával, és ugyanígy azé a Kemény Zsigmondé, aki regényalakjaival csak az éjszaka mélyén és a történelmi alvilágban tudott szót érteni, majd utolsó (megélt) nagyregényében, amit a külvilág tébolynak látott egy szél- és románverte-fagyzugos mezősi faluban, Arany roskatag gyöngybetűit másolgatva innen-oda, papírosokról könyvecskébe, Babits és Kosztolányi néma verseket mutogatva a torkán, a mindenhova néző és már semmit nem látó Weöres Sándor odakötve Amyka által egy székhez a Postapalota előcsarnokában (Nagy Gazsi látta és súgta meg ezt a borzalmat), hogy el ne kóboroljon, a Ság hegy nem létező csúcsa, és már Berzsenyi sincs, aki búcsúzhatna tőle, idevillan Balassi, ahogy hallgatja a csontfűrész muzsikáját üszkösödő lábszárcsontjában, Ady utolsó percei, ahogy átéli – vajon miért hiszem, hogy az „átölelt az Isten” teljes tudatosságával és világozottságával? – amint a fájdalomtól bűzhödő teteme asztrálestté szépül és nemesedik, bőrének örmény-hindu barnasága alól átviláglik az arkangyal alabástrom fehérsége, Madách utolsó falatként szájához vett és vitt sztregovai szőlőszemei, üvegesedő szemében, ki mással, mint valamerre kódorgó „örjült” feleségével, aki ..., és Mészöly Miklós végső ideje ..., vakító fehér haj, vakító kék szem, a lélek és a tudat harca a fájdalom néma lobogásában... És íródik, és íródik – október, november... – az Összmagyarországi Nagy Magyar Művészeti haldoklás-enciklopédia, halálkatalógus... Misztikus összefüggéseket teremtve a halálozások véletlenjei között. Soha nem fogjuk már megtudni, hogy Tárnok Zoltán (aki ha tehette, soha sehova nem ment el, és aki első kéziratát 1963 őszén csúsztotta elé, buzgó amőbázásunkat megszakítandó a Duna fölött, a pesti bölcsész kar, piaristáktól elkönfiskált épületének negyedik emeletén a XIII-as tanterem utolsó sorában, és amely novella majd első kötete címadója lesz...) és Szöcs Géza (aki élete minden pillanatában „máshol” volt) számon tartotta-e egymást íróként, de egyszer biztosan találkoztak, tanúsíthatom: és persze 1983-ban, amikor a „Mozgó Világ” Kolozsvárra látogatott és az egyik estét Gézáék kertjében töltöttük a legnyomorultabb titkosszolgálati rendszereknek, magánzólagoknak, néma telefonoknak, gyanúsan rebbenő tekinteteknek kiszolgáltatta, ám azzal-azokkal mit sem törődve, fürödtünk a ritkán látott barátok szavaiban és de-

rűjében és titkaiban. Vinete, báránnyús, Ursus sör, és (talán) szilágysági bor. És előttem immár a Kemenesalján meg a Nemzeti Múzeum előtt március 15-én, Kátai Zoli gyűrött arca, rekedt hangja, üstökbe nyírt és rendezett haja – Bocskai-hajdúba ojtott túladunai nemzeti punk –, asztalomon egy CD-je, amit itt a szomszédságban, a sárvári várban vettek föl („Lakjatok vígan, igyatok bátran...”), ó, Sárvár, a vár földjében valahol Tinódi Lantos Sebestyén csontjai, ó, XVI. századi énekmondók, „Sok részö-gös, hallgassátok erkölcsötöket...” És szólnak és egymást keresztezik a telefonok. Ambrus szomszéd... Az ő régi hetyei Lajos-napjainak valamelyikén barátkoztunk össze Kátai „énekmondóval” (ez az ő szava), és idén augusztus végén itt van megint Géza is, lefogyva, megcsöndesedve, pár mondat után, ágyat keres és alszik, aztán megy elfele, „Jövök ide máskor is, olyan jól lehet itt aludni...” (bezzeg pár éve, amikor még az én kertemben – a június közepi verőben – szónokolt telten és talányosan az asztal mögül), vagy valami efféle... Kulin is a vonal végén, már szállonganak a titkok, Géza egész élete, kívülről nézve, merő titok és rejtelem, maga a kiismerhetetlenség, hogy állítólag a most folyó európai népszavazás az őshonos kisebbségek ügyében, hogy emögött is ő volt „diplomáciailag”. Kulin is, én is mostanában a reformkorban utazgatunk a karantén élet és alvilág között lengedező csolnakján, Kölcsey is így használta ezt a szót (valaha éppen Kulin vasalt ki belőlem egy elemzést erről a verséről), és nyugtázzuk, hogy az 1831-es kolerajárványnak – Pesten is karantén, nemcsak Kelet-Magyarországon – negyedmillió áldozata volt, ezek egyike maga Kazinczy Ferenc... A kolera – jó tudni – keleti produktum, alighanem Bengáliában volt őshonos, hozzánk Galícia felől érkezett, s nemcsak betegséget „termelt”, hanem lázadást is, dúlást, gyilkosságokat, orosz izgatók háttértevékenységét, vajakos rémhírterjesztőket (amit gyógyszerként kínál a „hivatal”, az gyilkos mérég), hamis prófétákat, gyilkolásra buzdító elmeháborodottakat. A rendcsinálás? Statárium – 119 kivégzés. De jobb, ha Jókait olvasunk: Szomorú napok (1848–56.). Ebben minden benne van, akkorról is, máról is. Félmondat az előszóból: „Soha... közmulatóhelyek üresebbek nem voltak, mint akkor.” Az első fejezet címe: Halálmadár, az utolsóé: Az előre megásott sírok. És akkor is, most is a hallgatás és a szó között, a titkok, a szóközeli némaság titkai, a hallgatás ha artikuláció... És a szavak, a szavak, a szavak, a sorok, a mondatok, a csendek, a szavak színei és a színek hangjai, kint és bent... Telnek és múlnak hónapjaink, karanténunk hol szigorodik, hol enyhül, Bibó-cikkem mind néhaibbá válik, Hamvástól való és Hamvasról szóló könyveim egymást szölongatják, leért a meggy, már előbb lefagyott az alma és a körte, az esőktől duzzad a szeder és a szőlő, a fecskék második fészekalja is útra kelt, leskelődnek a seregélyek, kívülről feketül a dió, varjak szedegetik és ejegetik a kövekre, aztán csalódottan tovaszállnak, hiszen a dió belseje éppen olyan fekete, mint a tolluk, és most – újra – megjelenik Berzsenyi és Arany János. Berzsenyi egyetlen szóval: „elestvédtem”. Befejezett, de azért még a holnapra nyitott történés, visszavonhatatlanul melankolikus, de se le nem mond arról, ami még van és lehet, se meg nem tagadja, ami volt és idesugárzik. Hadd jegyezzem meg – oly jó megtorpanni ezeknek a régi sorsvállalásoknak az emlékénel-, hogy nem az életkor függvénye ez az állítás, Berzsenyi ekkor harmincéves, fiatal gaz-

daként szekerezget Somogyból Hetyére, atyja segítségére, akinek gazdaságát a napoleoni hadak ugyancsak megtépázták, ablakomból és koldusállásomból idelátszanak a morcos-mogorva Lajos úr valahai rétfjei, kaszálói, aratás utáni szalmakazlai, kertem végében a régi temető emléke, ahol az öreg nemesúr csontjaival bíbelődik az enyészet és az emlékezet. Az asztalomon egy Berzsenyi-kötet balra, egy Kisfaludy Sándor-levelezés jobbra... Utóbbi feleségét tudósítja a franciák ellen „felkelt nemesség” hadi állapotáról: „szerte halnak” az emberek, nem annyira a kardtól és kartácstűztől, mint inkább a járványoktól – dissentera, kólika, nervenfieber... („Küldök holmi aprólékos silány magyar verseket”, mondja a közepes verselő alakoskodó dölyfével. Akiről szebbet és mélyebbet senki nem írt, mint éppen Hamvas Béla. És „én most is egyre köhögök, s haragomban egy parókát rendeltem magamnak Budáról.”) Ha el is estvéledtünk, ha „bëborulni” is látszik „az élet vidám álorcája” (íme a maszk kétszáz évvel ezelőttről...), nincs még itt az éjszaka, és ha lappangó kórok fenyegetnek is, azért ügyeljünk a szőlőre, arra, hogy „kopóinkat el ne lopják a jövő-menők”, meg arra, hogy mennyire tartja a zabot meg a dohányt a zsidó a jánosházi piacon. Ha füstöltnivalót éppen árulhat, de mindegy is – magyar úr csak szüzdohányt szív. Mi tagadás, könnyít napjaimon és a kísértő mélakóron az efféle életképekben és szövegdarabokban megjeleníthető múlt. Ha bánatos, elégikus, ha „búberzsenyes” is... Ahogy másvalakinek más hasonló, majdnem azt írtam: „életpótlék”... Hogy mi? Azt ki-ki magában és magának tudatosítsa. Ez a mostani helyzet csak megerősít abban a hiszemben, hogy az emlékezés, önvizsgálatot is jelent, azaz késztetést a jelen elfogadására, sőt meghódítására. És ha a múltból valamit sikerül tisztázni, azzal a jelen is érthetőbbi válik. Otthonosabbá. Ma olvasva Bibónak valamelyik klasszikus értekezését vagy Hamvastól szinte bármit, mintha erősebb lenne az empátiánk irántuk, mint korábban, mintha óhatatlanul beszíneznë bölcs és szép mondataikat magatartásuk, férfivoltuk csöndes, nem hivalkodó heroizmusa, és kirekesztve és végleg kizáródva hogy’ nő a szellemük és a moráljuk tőkesúlya... Micsoda szabadságot kap az, aki nem elviselendőt lát a nyomorúságos élethelyzetben, hanem feladatot. Emlékszünk-e még Péterfy Jenő egymondatos summázatára „bárá Kemény Zsigmondról, mint regényíróról”? És magára Péterfyre, aki ekkorra talán már megvette azt a piztolyt, amit majd a fiumei-pesti gyorson fog maga felé fordítani? „Akaratába vette föl sorsa kényszerűségét.” Így Péterfy és így Kemény. Így a titokteli, de heroikus, mert feladatokba kapaszkodó magyar magányosok. És micsoda mondatok vannak ebben a régi esszében... (Azt csak magamnak mondom, hogy ott fogalmazódhattak meg ezek a mondatok, azokban az utcákban, ahol háromnegyed évszázaddal Péterfy tanár úr után magam is a közös iskolánk felé baktattam. És az is minden lap átforgatása közben tudatosan bennem, hogy azt az 1962-es Péterfy-kiadást használom, amit későbbi tanárom Németh G. Béla adott ki, aki „szakmailag és tanárként” ekkortájt élte legjobb korszakát, s akit ott látunk majd a nyilvánosságból kizáruló Mozgó Világ ifjonti körében is 1983-ban, hogy bölcs szavakkal próbálja útját rekeszteni a hatalomnak: hogy azért – Lásd fentebb! – ne éppen egy Bibó István-ügy legyen a hatalomtól az „ultima ratio”...) A mondatok? „Kemény irataiban – de mondhatnánk Aranyt is,

Berzsenyit, Széchenyit, sok mást is – csak egyénisége hatalmas árnyékát észlelhetjük; ha tartalmukba hatoltunk, némelykor mintha föld alatti térekre vetődnénk, hol némely részletet, hatalmas kőzetet, csodálatos természeti alakulatokat, bűvös lámpa világít meg, élesen, de csak részenként; ki mondaná meg, meddig terjed a mélység, mit rejteget a sötét?... A zsarnokok közé tartozott, csakhogy mindig saját belsejét vérzé meg, mint Széchenyiről mondja: esze által zsarnokoskodott szívéen... Azt hiszem a 'hangos' szenvedőket... egy sorba helyezte azon nőkkel, kik egyformán ájuldoznak, akár gyermekük fül a vízbe, akár a kémény gyullad ki..." És hát Hamvas (meg Bibó) körül keringve, s a szavakat keresgéelve ellenállhatunk-e egy efféle gnómának: „tetteink növényágya – a kedélyállapot.”? És ha most az öreg (hatvanéves) Aranyhoz fordulunk, a magányos és célja vesztettnek látott-látszó sétálóhoz, aki már mind kevésbé bír az apróbetűs görög szöveggel... Van neki, „húnyt mesterünknek” egy sora, ami üzenet, önkénytelen, mert nem annak van szánva, parancs, és éppen azért mert „hiányos mondat”, mert nincs állítmánya, azért vonatkozik mindannyiunkra, háríthatatlanul: „Hol, mit kezdtem, abban véget...” Amit vállalsz, hozd tető alá. És a „kommócióról” se feledkezzünk meg, hogy a Kapcsos könyvben egyet lapozzunk egy szép régi latin szóért. Kellemetes kis kedélymozdulás. Amit az emlékező öreg verselő érzett hajdanában, megkongatva a néma tőkharangot...

IV/1. ÚJRA- ÉS ÚJRAOLVASVA – HAMVAS BÉLA (AZ ÖT GÉNIUSZ)

„A Hamvas Bélával folytatott negyedfél évtizedes „magánbeszélgetésem” első érdembeli eseményéről írásos emlékeztetőm van. Ez az esemény nem volt más, mint maga az „első olvasás”, Az öt géniusz elolvasása és ennek bizonyítéka lett egy könyvismertetés. Mert végül is – alapműfaját tekintve – könyvismertetés volt az a beszámoló, amit a – szeretetre méltóan „pápista” – Vigília kért tőlem, nem kis meglepetésemre, tehetem hozzá – protestánstól a protestánsról –, de írásom hangneme – észlelem most – inkább az áhítatos felfedezőé, mint valami szaktudományos nyugtázóé. A könyv már „önmagában” is hallatlanul, borzongatóan csábító volt: egy emigrációs kiadvány... Akkor... Abból a fajtából, amit a határon – évtizedes gyakorlat – azonnal elkoboztak (ha egyáltalán nyugatra utazhattál, s efféle kiadványokat kíséreltél meg magaddal hozni), vagy a postán nyom nélkül eltűntettek (ha volt olyan eszement „kinti” ismerősöd, aki megkockáztatta a feladását). Most egy újabb (sokadik – de ezekről majd később) „sajtónyilvános” esemény felvezetéséhez – és megörökítéséhez – fogva, lehet-e frappánsabb állítás, mint ez: Hamvas Béla könyvét nem lehet újraolvasni?

Miért? Mert Az öt géniusz negyedszázada folyamatosan „olvasva” – olvasás „alatt” - van”. Bizony, így, ezzel a torz passzívummal jelezve egy cselekmény folyamatosságát, mozdulatból-mozzanatból állapotba vált(ód)ását – itt van a könyv kézügyben, több kiadásban is, fellapozhatóan, gyakran idézve, nyilvánosan és egymás között „szóba hozva”, hasonszőrűek veszik ki a másik szájából a szót, a citátumot, sok

helyéért harsányan lelkesülve, a könyvet kölcsön nem adva, legkevésbé a barátoknak, de annál is kevésbé a rajongóknak, itt-ott, egyik-másik bekezdésnél bizonytalankodóan dűnnyögve és ógva-mógva, szinte minden lapján óvatosan ceruzázva, sok dupla vonal a margón, felkiáltójelek nyomatékosan, kérdőjelek, hullámvonalak haloványan, már ahogy az ember magántékájában bánik a kedvenc és kimeríthetetlenül gazdag szövegeivel a múltnak. A sajjátá formált múlt időnek. Kitaratóan, de nem követelőzően néz rád ez a régi könyv, vagyis a könyv zöldes színben játszó borítójáról egy keserű, de megértő tekintetű öregember, akinek egy (mára már) közismert fotóportréját a számítógépes raszterezés írta át műalkotássá. Az újraolvasás, mert mégiscsak ez történik most, ezúttal tehát nem egy valamikori élmény szembesítése az újabb korszak nosztalgikus, netán kötelességtudattól árnyalt kíváncsiszkodásával, hanem annak a megkísérlése, hogy kimutassuk (fogalmazzunk ilyen szikáran): mik azok a szellemi felismerések és stílári erények, amik klasszicizálják ezt a művet. Az újraolvasásnak tehát a hajdani eufórikus benyomástól is „el kell távolodnia” – hiszen már az is a múltbeli élményvilág tartozéka –, és amaz „egyetlen” művet egyfelől egy nagyszerű életmű részeként kell látnia (megjegyzendő, hogy lassan három évtized kellett ahhoz, hogy a könyvkiadásban végre a „teljes Hamvas” körvonalazódjék); másfelől a műről való beszéd közben ildomos és helyénvaló az illetékes tudománytörténeti alrendszereket is szemmel tartani. Amik alól – előlegezzük meg a mindennemű „végső” Hamvas-olvasás primer tanulságát: ez a könyv is minden erővel igyekszik kivonni magát.

Az öt géniuszt először 1985-ben jelentette meg Bernben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – ma már aligha van élő tanúságtevője annak, hogy a kézirat miként jutott „ki”, annak reményében, hogy (végleges formájára lelvén) „vissza” kerüljön; mindenesetre ma már bizvást nyugtázhatjuk az „eset” rendszerváltoztató élményként: ahhoz, hogy a szellemi és a politikai közmorál gazdagodjék és felbátorodjék, egyszerre kell munícióért az elfelejtett-eltagadott múlthoz fordulnunk, valamint támogatásért a „nemzettest” ama régiója felé, amely éppen azért kényszerült elkülönülni az „anyaországtól”, hogy megőrizhesse, hogy biztonságba tudhassa, és hogy majd a – virtuális – jövő építésébe bevonhassa a magyarság itthon el- és megtagadott történelmi, szellemi és kulturális értékeit.

Az első olvasás élménye kinek-kinek emlékezetes, talán feledhetetlen volt, de azt már akkor is észlelhettük, amiről akkortól sorjázó Hamvas-kiadványaink a polcokon még ma is tanúskodnak, hogy nem egy-egy szöveg szivárgott elő Hamvas Béla neve alatt: Hamvas Béla berobbant – sehol persze a fény- és hangeffekt – abba a magyar szellemi közegbe, ami maga volt a „várakozás”. Ha tetszik a „csodavárás”. Várakozás mindarra, ami „más” és amitől mások leszünk mi is, „ami” elhiteti velünk, hogy van jövő. Tehát a jelen érvénytelen. Voltak olyan pillanatai az akkori történelmi időnek, amikre emlékezve megkockáztatnám – blaszfémia ide vagy oda – még az „epifánia” vagy a „parúzia” szó leírását is...

V. MEGSZAKÍTÁS. RÉSZLET EGY MAJDANI SZÖVEG-VENDÉGSÉG CÍMŰ KÖNYVBŐL

A várakozás... Korai felnőtt korunk meghatározó szimbóluma a Godot-ra várva. Waiting for Godot. En attendant Godot. (1949, óh az igazi – nem a nyavalyás bohóc Sartre-i, hanem a hősien reményvesztett Camus-i egzisztencializmus..., majd: Nagyvilág 1965.) A várakozás – az „amikor”-ból „ahol” lesz és fordítva... Ahol-amikor nem is jön végül senki és semmi, csak bennünk, a várakozókban (Pilinszky...) sorakozik föl a Haláltól Istenig minden és mindenki... És most újra. Egy-két idevágó cím említésével a filológusi Hamvas-könyvészet talán mérsékeli fellengzősségem túlhábasát. Nyugtázhadjuk: Hamvas publikációit a legújabb bibliográfiai kutatás alighanem a maga teljességében feltárta, ami persze elemi és eminens feladat volt. Emlékezhettünk Németh László 1936-os „Hamvas-felfedezésének” kezdő bevezetésére. Tanulmányai – írja a mindenkire és főleg minden nemzedéki szellemi moccanásra figyelő kolléga – „elképzeltetlen helyeken jelentek meg, a legsötétebb zugfolyóiratokban...; a megszállottak védtelenségével egy nagy műveltség és nagy szenvedély pincelyukakban gesztikulálja ki magát...” Ez a „nyilvánosság” tágul majd valamelyest, Hamvas Béla számára a megrendítő távlatosság illúzióját keltve (köztudott: kötetek is jelennek meg a neve alatt), hogy 1947 után szinte teljesen kizáródjék mindenhonnan, a kultúrából éppen úgy, mint a közéletből. Azt azért (azt is) nyugtázhadjuk, hogy a legtöbbit valószínűleg Hamvas tudta az egzisztencializmusról Magyarországon. In statu nascendi. Meg talán az afféle „marginális” literátorok, mint Mészöly, Pilinszky és Ottlik, és talán nem a nagy kommunista akadémikusok, a Mát-raik, a Köpeczik.

A megismert és olvashatóvá tett életmű bőven harminc kötet(nyi) fölött lehet, kéziratok és hajdani nyomtatott forrásokból vegyest gyarapodva, a teljességet formáló korpusz a legkülönbözőbb belletrisztikai és teoretikus műfajok bonyolult elegye, az eredeti művektől alkalmanként alig elválasztható fordításokkal és átdolgozásokkal együtt. És persze ma már és még az afféle kurióz szórványok is számon tartandók, mint pl. a rejtélyesen, „random” (korunk divatszavával élve) „odakerült” szócikkei a – főleg kezdetben – állampárti ideológiának elkötelezett, mindazonáltal világszínvonalú Világirodalmi Lexikonban (1970–1996). Az „áttörés” ideje azonban a nyolcvanas évek közepe – az a „kegyelmi pillanat”, amiről akkor csak sejtettük, de hamarosan meggyőződünk róla, hogy a társadalmi és történelmi rendszerváltozás szellemi előkészületének, a beláthatatlan, sőt elgondolhatatlan változásnak a kezdete: a Hamvas-könyveket innen-onnan felkapkodva egy teljesen meglepő jelenséggel álltunk szembe: ez a pártállami „tervgazdálkodásban” merőben rendhagyó spontaneitás már önmagában a felszabadultságot sugalmazta. A legeltérőbb politikai pedigriájú fórumok egyszerre fedezték fel – az Esszépanoráma, az Új Írás, a Látóhatár, a Híd, az Új Symposium, a Magyar Műhely meg a Galaktika szórványai után – ezt a „nevezetes névtelent”. Korábban elképzeltetlen lett volna pl. az, hogy az ÁVH-nak és az 56-os megtorlásoknak nyilvánosan is elkötelezett Magvető Kiadó egy ütemre moz-

duljon a Vigilia képviselte „klerikális reakcióval” és a vele szövetkező „szocializmusellenes” emigrációval. Ide tartozik még az is, hogy a párt kulturális perzekutorai meglepő tartózkodással viselték el (legalábbis emlékezetem szerint) Hamvas felfedezését és helyfoglalását a nyilvánosságban, nem próbálták újraéleszteni Lukács- és a Keszi-félék negyvenes évekbeli bírálati modorát.

A kezdő és revelatív esemény valószínűleg A világválság címen kiadott – három harmincas évek közepén írt tanulmányát összefogó – kötet a Magvetőnél, a Gondolkodó magyarok sorozatban, Szigethy Gábor műlhatatlan szerkesztői érdeméért (1983). Az egész életművet – mint személyes sorsot, de nem mint a galád koroknak kiszolgáltatott esetlegességet! – „igazolja” az előszóban idézett Hamvas-axióma: „Csak mulandó műveket érdemes kiadni – a halhatatlan maradhat kéziratban.” Két év múlva itt jelenik meg a nagyepikai főmű, a Karnevál, a kiadó főávos igazgatója engedélyével, aki – városi legenda – maga húzta ki belőle egy rövid szakaszt, amelynek tárgya a női hóhérok sztahanovista munkaversenye volt. A lazuló rendre jellemző, hogy erről „mindenki” értesült, sőt a másolatban megszerzett – ő, a bizonylati fegyelem... – szöveget ki-ki kajánul beragasztotta saját kötetének megfelelő helyére. A Karnevál mintegy műfajelméleti háttérmagyarázatának – és egyben poétika-történeti szenzációnak is – ítéltető (fénymásolatban terjesztett, sőt bizonyos egyetemi szemináriumokon utóbb kötelező olvasmánynak kiadott) Regényelméleti fragmentum is megjelent az Akadémia Literatura című folyóiratának 1985. 3-4 számában. „Könyvünk”, Az öt géniusz kevés példányban jutott haza, de a híre annál átütőbb volt.

A teljes áttörés éve vitathatatlanul: 1987. Nemcsak a kiadások gyorsultak fel, de látványossá váltak Hamvas irodalmi recepciójának a kezdetei is. Ekkor tört meg körülötte végleg a hallgatás. Hamvas Béla immár „visszavonhatatlan” lett. A kiadók között felbukkan Pécs, Weöres és Várkonyi városa, háttérben Tüskés Tiborral és azzal a Kenyeres Zoltánnal, aki annak a Kenyeres Imrének a fia, akinek Diárium című lapja szinte fizikailag is otthona volt a nyilvánosságra kilépett Hamvas Bélának a háború után. A szellem és egzisztencia néhány kulcsfontosságú esszé (A melankólia anatómiája, Kierkegaard Szciliában, Levelek a Magyar Hyperionból stb.) mellett közli felesége, Kemény Katalin minden későbbi Hamvas-értelmezés megkerülhetetlen – elképesztően művelt, bámulatosán érzékeny és meggyőző stílárison megfogalmazott – előzményét, Élet és életmű címmel. Ez a „bevezető” már 1977-ben készben volt, 1999-ben különnyomat készült belőle Százhalombattán, amikor az itteni városi könyvtár felvette Hamvas Béla nevét. Ezután tíz évvel újra megjelent, mintegy jelképes dokumentumaként az itt kibontakozott kultusznak. Ez a szép kis füzet az olyan CD-kkel együtt, mint az Olbrin Joachim csodálatos utazása (2007) és a Fák (2012) alighanem ott van mindazok gyűjteményében, akik hallgatóként vagy előadóként résztvevői voltak az itteni – ahogy a visszafogott hivatalosság definiálta – „népfőiskolai rendszerű képzésnek”, meg – persze – a Hamvas-borestéknak... Ebben az évben a Vigilia is kiad egy esszégyűjteményt (Silentium, Titkos jegyzőkönyv, Unicornis) az „érzékibb”, „tárgyasabb” írások közül, tizenkét együvé komponált darab a negyvenes évek végéről, ám az utószó elég világosan érzékelteti – vallásos kiadóhoz

illően – a katolikus teológiai álláspont „másságát” Hamvas gondolkodásmódjához képest; „filozófiai tudattal átszőtt irodalomnak” minősítve írásai karakterét, és kiemelve ennek az önvallomások (eretnek-, sőt pogánysággyanús?) mondatnak a paradox jellegét: „Nem vagyok vallásos. De teljesen csak a dolgoknak vallásos megértése tud kielégíteni.” (Én – elnézést – ezt a változatot tartom megvilágosítóbbnak: „Nem vagyok vallásos. Nekem az egész kell.” De még inkább az egyik esszé tartalmi sűrítményét: „az Isten szót senki se tudja helyesen kiejteni, és mit kell tenni ahhoz, hogy az ember helyesen ejthesse ki”). Nemcsak Hamvas helyfoglalásának a magyarországi intellektuális közéletben, hanem az intézményes rend fellazulásának is jelentékeny dokumentuma a Hamvas Béla 33 esszéje című kötet. A „Tartóshullám melléklete, a Bölcsész Index kiadványa” – bár a könyv felelős kiadója az ELTE BTK dékánja, ez a könyv már a könyvkiadás állami-terveződésközpont felügyeletének teljes erodálódását mutatja, másrésztől – s ez akkor vált egyértelművé, amikor Hamvas kései éveit alaposabban megismertük – a „Mester” közösségvállalását a hetvenes-nyolcvanas évek underground kultúrájával, művészetével, létformájával és alkotóival. A kötetet Dúl Antal válogatta – máig valószínűleg a legszínesebb Hamvas gyűjtemény. Ráadásul: minden darabja korábban már megjelent nyomtatásban, ami Németh László idézett helyzetrajzát igazolja: Hamvasnak még akkor sem jutott hely a (valódi) nyilvánosság, azaz az érdemi befogadás terepein, amikor nem volt teljesen kizáródva a publicitásból. Ha szabad megjegyezni, talán nem vagyok egyedül, akinek Hamvas-ismeretét ez a könyv, az ide felvett kisesszék alapozták meg, olyannyira, hogy fokozott nehézséget jelentett utóbb a nagyobb és – ha nem profanitás így fogalmazni – „elmélyültebben spirituális” kompozíciók – esszégyűjtemények, regények, „tematikus” szintézisek – megközelítése.

És most tudatosul bennem, hogy a kultusz kibontakozása, mennyire „összmagyar” történet... Bern és Budapest, Pécs és Százhalombatta... De felbukkan majd itt Kolozsvár, London, Balatonfüred, Belgrád és Szentendre, Nyíregyháza, Pozsony és Koppenhága is, meg annyi más, köztük a nekem oly emlékezetes Szeged. Ez utóbbit Hamvas-köteteim legértékesebbje idézi elém. „Ekkortájt” hívtak meg a helyi bölcsészek egy Hamvas-előadásra, és az előadóterem ajtajában Ilia Mihály várt, kezében egy puha fedelű könyvvel. „Erre Neked nagyobb szükséged lehet”, mondta és a kezembe nyomta A láthatatlan történetet, az egyetlen művet, ami szerzője életében megjelent. Óvott, éppen csak halványan nedvességfoltos példány, 24 forintos antikváriusi firkálmány a hátsó borítón. És benne: A Vízöntő, a Meteora, a VII. szimfónia... A másik határszéli város, Szombathely azonban külön szakaszt érdemel. Pete György és Ambrus Lajos lapjának, az Életünknek az 1987. 9. száma mérföldkő a Hamvas-recepció történetében. Azon túl, hogy országos terjesztésű folyóiratként több ezer olvasója figyelmébe ajánlja Hamvas Bélát, megteszi az első mozdulatokat a mű és az utókor szembesítésére is. Weöres, Esterházy, Spiró, Határ, Egyed Péter stb. – micsoda névsor... Szócs Géza itteni verse, pontosabban annak lábjegyzete máig idézett darab, akkor pedig egy emlékezetes Népszabadság-mocskolódás kiváltója. Az úgy részletes feldolgozását az Életünk „következő” Hamvas-különszámában (2007.

2-3.sz.) találjuk (Szócs Géza és eme sorok szerzője, a lap főszerkesztője közös dolgozatában), aminek különös érdekességét az adja, hogy dokumentálja: amikor még nem voltak Hamvas-kiadások, a hetvenes évek első harmadában, azért már volt valamegyest Hamvas-ismeret (ó, a katakombák egyháza...), sőt a politika már (még) akkor is tiltani próbálta. A Vas megyei Hamvas redivivusnak sajátos „pártállami” árnyalatot ad, hogy az összeállítás közli a lapszámról készített (szerkesztői önvédelem?) lektori jelentést, ama szakférfiú tollából, akiről a Wikipedia azt írja, hogy 1951 és 1953 között „különböző kulturális hivatalokban dolgozott”, kortársai tudni vélték, hogy Révai József titkára volt – ő, a Karnevál jelen ideje... – és később sem nagyon akadt olyan tudománypolitikai intézmény („hivatal”), amelynek ne lett volna vezető munkatársa („alkalmazottja”). Lektori jelentéséhez mindazonáltal rossz szó nem férhet. A személyes szálát szemérmetlenül tovább sodorva nem tudom nem megjegyezni, hogy ennek a meghatározó Hamvas-összeállításnak utolsó tétele az én 1986-os 11. számban közölt Vigilia-beli cikkem Az öt géniuszról.

És még valamit immár a Hamvas-filológia és a Hamvas-életműkiadás(ok) mélyáramaira utalva. Az Életünk 1987. 9. számában ott van az a három név, amelynek viselői nélkül nincs utóélete Hamvas Bélának: Kemény Katalin (1909–2004), Darabos Pál (1931–2012) és Dúl Antal (1945–2018). Darabos és Dúl szerzője az Életünk 2007. 2-3-nak is. De ez utóbbi „együttlét” akkor már inkább a szerkesztői békesség-óhajtság szerény tünete... Mert aki elmélyed az újabb Hamvas-kiadványokban meg a közelmúlt Hamvas-kritikáiban, az bizony észlel tanítványi indulatokat, csoport-viszályokat, tanúja lehet averzióknak, féltékenységnek és szembesülhet a „végső jogtulajdonos” olykor igencsak érdes ítéleteivel is. De hát így is van ez rendjén. Egy nagy sors és egy nagy mű már önmagában is provokáció. Hamvas Béla élete és életműve sem a fuvolahangú bukolika jegyében telt el és alakult ki. Hát még ha a „korát” is köréje képzeljük... Kemény Katalin, Darabos Pál és Dúl Antal – egyikük sem él már, csak mély hálával és tisztelettel gondolhatunk rájuk.

Két dokumentum van előttem. Az egyik egy különnyomat a Janus Pannonius Múzeum évkönyvéből, Arc-maszki-kon címmel, Kemény Katalin írta Vajda Lajosról. A „mostani” esztendőből, azaz 1987-ből való. Arra figyelmeztet, hogy nemcsak Hamvas Bélának kellett várnia és kívárni, hanem a feleségének is. Öröm, hogy ő meg is érte a méltó, azaz a méltányló nyilvánosság kitarulását. Nekem meg az a külön öröm, hogy kemény ceruzavonásokkal (maig épen és olvashatóan) és „barátsággal” nekem dedikálta ezt a füzetet, „88. ápr.” A másik irat dátuma 1988. január 15. Ezt én írtam, műfaját tekintve ez is lektori jelentés. Az Életünk szerkesztősége engem kért erre kiadni óhajtván Az öt géniuszt és A bor filozófiáját. Elgondolni sem tudom, hogy miféle „hatalmi faktornak” vélelmeztek engem ekkortájt. A könyv mindenesetre azon mód megjelent az MTA-Soros Alapítvány támogatásával, szedte a Sabrina Cipőgyár nyomdája. Mert így (volt) kerek a világ. És így keretes a szerkezete Az öt géniusz „újraolvasásának”: a két „első” kiadás – közé fészkeljük be magunkat. Most – a pandémia kiközösítettjeként, megfigyelőjeként, a „kolera-irodalom” gyászhuszára-ként.

1985 és 1988. Avagy a rendszerváltozás.

És a „most”?

2020. október 23. Hatvannégy év... Avagy idézet és satírijáték. Egy életképbe profanizálva. Az időjárás? Mint akkor: esőre hajló, de másnapra napfényt ígérő, meg (hamarosan, és éppen a névnapomon, amit nem ünnepel meg senki) alvilági fekete-séget. Az utcán most, azaz kint a „fiatalok” – az akkori ballonkabátos hősök bohóc-jelmezes utódai. Akik akkor reszketve fent, ma vigyorogva hol? Te meg „be vagy a Hét toronyba zárva”. Az asztalon vörösbor. A világból csak annak a virtualitása – át az üvegen, színezve-szinkronizálva valós szélzúgással, hulló majd saras kásává rohadó levelekkel, hírekkel és emlékekkel. Magad is lassan vegetációvá válsz: eszel és iszol és ürítesz, viszket a bőröd, így üzen tehetetlenségéről a test, „sebedet mindig elvakartad”, ha már idézni kezdtünk, folytassuk, s valóban „hány hét a világ”? Éjjel a létezésünk nagy és művi üzenő füzeté, a televízió, Peru partjainál lapozza föl a Csendes óceánt. Jeremy Wade tekereg erre, a Viasat Nature ősz horgászcelebe és mindentudója. A „vörös ördögöt” keresi, aki innen fel Alaszkáig kipusztítja a cápákat, és ha módjában áll, embereket húz a sötét mélységbe, s aki netán megússza a vele való találkozást, rettenetes csőrívágásokat mutat a testén. Napokig megy, lebeg, rázkódik befele a nagy víznek a rozzant halászhajó, émelygés, spanyol dörmögés, amikor megáll: Itt vannak. Kik és hol? Ők ezrivel a mélyben. Ahogy horogra akad egy, már tép le a húsát – ha az... ami – a másik. Dosidicus Gigas. Óriás kalmár, a Humbold áramlat lakója. Lakója? Úgy tűnik el Callao és Seattle között, hogy akár Vlagyivosztoknál, Cebunál vagy Brisbane mellett bukkanjon föl, úgy persze, hogy senki ne lássa, csak tudja az ottlétét. Vagy itt a Margit híd fölött valahol? Keresve az utolsó dél-koreai vízbefűtő..., netán még errébb, a Szilas patak beömlésénél? Ó, az a csöndes kis fodrozódás a lakótelepek és a szétlopott fóti földek között, ahol még tavaly is békákat figyelgettünk Leonardo unokámmal a Liva malom leége(te)tt romjainál... A Csendes-óceán víztömege 700 millió köbkilométer. Az „ő” genomja hetven százalékban megegyezik az emberével. Két hatalmas szem néz rád, köztük a mélyben, egy rostos fallikus hüvely (ha képzavar, ha nem) alján az a csőr..., amelynél keményebb anyagot az élő természet létrehozni nem tud. Mögötte egy undorító zsák, szinte látni és hallani, ahogy bűzösen emészt. Hogy mekkora? Változó, hogy mekkorát küld felénk egy kiismerhetetlen démoni populáció: vagy a horog rántja ki őt, vagy ő a horgot, emberrel együtt le. Gerinctelen, ami „van”, ami ő, ami testnek látszó fehérjeállomány és DNS-fantazmagória, az merő végtag és egy felfoghatatlan agy, merő eszesség, rafinéria, változó-készség, információhalmaz..., falánk kegyetlenség, tekintet nélküli hatalmi mámor, és mi lesz, ha – kérdezősködik a vörösbor – kinéz – kíváncsivá válna, hogy mi is van a vízen kívül... – kicsit a partra Sanghajban, a móló sétáló közeg, egy mexikói öbölben, a vitatott hovatarozású Kurilli régióban, ki a japán halász, ki az orosz határór, vagy éppen a Kopaszi gáti építkezéseknél, esetleg itt a Régi fóti úti híd alatt? A bor elfogyott. Halottak napja közeleg. Keljek-e útra, mint minden évben Rákoskeresztúr felé, lelassult, de azért mindig villamosos-gyalogos öreg látogató, egyike az utolsóknak ebben a felszámolás előtti parcellában, aki a cigány virágárusnőnél kénytelen gyufát

is venni a gyertya mellé, mert már évtizedek óta nem dohányzik, de a tüdejét vagdalva mégis morog fölötte az orvos, hogy hajdan miért is volt az a sok Munkás, Szimfónia, ezüst Kossuth... Szüleim sírján a Szabados Árpád által tervezett kettős kőkereszt, az egyik áll, a másik fekszik, mint egy geometriai leképeződés, kettős (páros) tükör, romolhatatlanul. Aztán kis kotorászás az avarban, rendcsinálás gyanánt, aztán kerülgetni az égbetörő ecetfákat a végleg elmagányosodott sírhalmok között, évtizedes elmo há sodott vizespalackok, örökre itt felejtett berozsdált játékgereblyék, korhadt padocskák, néhai özvegyasszonyok duruzsolnak, ó, apukám, miért hagyta itt, majd hol rövidebb, hol hosszabb megálló a Kupa étterem romjai közé beférkőzött csehónál, a november eleji rituális „unikum-sör” kombináció, köztemetői áldozati rítus, ugyanaz az átfoghatatlan – legfeljebb egy óriáskalmár volna rá képes – jegenye, mögötte a – rendszerváltozás óta, persze – minden évben frissen koszorúzott fegyház bejárat, és itt a visszafogottan szitkozódó féllotyó takarítónők, szikkadtra csöndesedett alkoholisták és melőlől hazatérve megtorpanók között csak én gondolok arra, hogy vajon hogyan is lépett – meg volt-e már drótozva keze-lába, a miniszterelnök a bitó alá hatvankét esztendeje. Amiről Petri György ír szép verset, zakatol a fejem, ugyanaz, aki majd megkölti (Jókai Mór szava) Bibó István temetését is. Hamvaséról úgy lehet, mit sem tud. A sörhöz itt mindig poharat kérek, de az aprót nem veszem el az italtócsából. Lássák, kivel van dolguk. WC persze nincs. Legfeljebb a túloldalon, a támfal az, Itt a kanyar alatt van a főváros első aluljárója. Ha valaki tudni akarná. Aztán föl az álarcot, mert rád szól a kalauz. Ja, az már megszűnt? És már 1969-ben? Hogyne emlékeznék, nevelőtanárként az első tujával (ami őket, meg a műszakkezdő villamosvezetőket vitte szolgálati helyükre) mentem ébreszteni az eszelős láb- és spermaszagban alvó kőműves tanoncaimat – inas-nasi –, az Üllői útra, a volt József Fiúárva ház kétszáz éves falai között, ami előtt szegény Nemecek vacogott a gázlángos estében, meg ahol meg-megcsöndült a kis harang, amikor akasztani vitték a betyárt a pesti vármegyeházáról a mai járványkórház homokos dombjai felé, a külvárosi némberek meg szórták a rózsát a szekérre. Hogy itt a temetői kanyarban melyik villamosra szálljak – örök dilemma. A 28-assal előbb hazaérek, mégis a 37-es az igazi, és nemcsak azért, mert a „Hungária” környékén még lehetőség van egy (ahogy mondani szerettük: utolsó előtti) sörös-töményes nyeletre, hanem mert sehol a pesti villamoshálózatban még egy ilyen elvárásolt, létezésen kívüli kanyar és felüljáró, mint amerre ez csikorog a Pongrácteplenél. A régi külváros (Augusztá telep...) démonai laknak itt a szétburjázott kertészet és az omló faltöredékek között. Akiket soha nem látunk, de tudjuk, hogy figyelnek bennünket. A Telep, amiről az ifjú Moldova annyi novellát linkeskedett össze, de milyen jóízűen, ahonnan Kokó is való, akit a feleségem tanított történelemre, és akinek én ott drukkoltam a ring mellett Atlantában az olimpián. Itthon a „gépből” Sajó Laci írása fog várni, „lakásszínházi passiójáték”, ugyanazt írja meg, ami itt is van, ahol arról írok, amit ő írt, kedves tanítványom, most megy nyugdíjba, 1956-ban született és már 16 évesen verset küldött nekem a Kortársba, bontjuk a postát akkor, még a régi Alpári Gyula utcai erősen pártállami szerkesztőségben, fujtó fagáz szagban, Illyés-, Benjámin-küldemények, Nagy László, Weöres, Sajó... Az

egyetemen alighanem Aranyt is „vettük”. És ha igen, akkor a Lejtőnt azt biztosan. Amelynél pontosabban nem lehet megfogalmazni a túlélést a szorongás mélyén, lent a fekete vízben: „Éltem lejtős útja ez; / Mint ki éjjel vízbe gázol / S minden lépést óva tesz.” Amikor először láttam Spielberg cápa-filmjét Varsóban, Kulin Ferivel alighanem egymás kezét szorongattuk a frászban, a két irodalmár delegátus, erre a méltóságos strófára kellett volna gondolnunk, ahogy ma gondolunk is.

IV/2. A HAMVAS-KÖNYV – MAGA

„Az – 1959-ben véglegesedett – öt géniusz lényege, érületi és mentális alapzata (alakzata?), természetesen – mint a legjellemzőbb Hamvas-műveké általában – egy paradoxonnal írható le. De akár fogalmazhatunk lényegre törőbben is: Hamvas gondolkodásának szerkezetében (írói észjárásában?) mindent áthat a paradoxonokra való hajlam. Ami különösen felerősödik, amikor a nyilvánosság számára tematizálni kíván egy-egy felismerést, egy-egy élményt, egy-egy észleletet. De az is lehet, merengek, hogy a „paradoxon” szót nem is helyénvaló használni, ha a Hamvas Bélánál erőszakos derűvel vagy sztoikus katasztrófizmussal vagy evangéliumi elkötelezettséggel megfogalmazódó-átszíneződő különös „ellentmondásokról” kívánunk beszélni... Nos, ki-ki döntse el, hogy Az öt géniusz létrejöttének ez az öndefinitív kinyilvánítása miféle retorikai alakzatokhoz áll közel: „a nemzet ügyei csak nemzetfölötti ideálok felől értelmezhetők”. Ez az állítás annak a kettősségnek a markáns megfogalmazása, ami a mű ihlettségét mindennél pontosabban jellemzi: egyfelől ez a traktátus tagadhatatlanul részese az 1930-as években – Európában és nálunk – olyannyira felerősödő, a „nemzeteszmé” mibenlétére irányuló – nemzetelvű történetfilozófiai – vizsgálódásoknak, nemzet karakterológiai kutatásoknak; másfelől minden kortársi megközelítéstől radikálisan különbözik, sőt szemléletmódját és érvelési apparátusát tekintve azoktól az itthoni előzményektől is, akikre Szekfűék, Németh Lászlóék, Bibóék hivatkozni szoktak, akiknek művei többnyire a nagyobb nemzeti katasztrófák után, illetve a nemzeti megújulás hőhullámai közepette születtek – a török hódoltság kezdeteitől a reformkoron át a Bach-korszakig. Hamvas nem vállal közösséget azokkal a klasszikus megközelítési technikákkal, amikkel a magyar história lényegét kívánják megközelíteni a XVI. századi reformátorok, Zrínyi, Bessenyeiék, Kölcsey, Eötvösék, Kemény: politika, szociológia, világtörténeti események, európai konstellációk, kis- és nagynemzeti „nacionális” tradíciók, teológiai viták, tájféldrajzi esetlegességek, egyetemes koreszmék stb. Értelemszerűen mindazok a megközelítések, amiket ide sorolhatunk, természetesnek veszik, olyannyira, hogy általában szót se ejtenek róla, a történelmi idő folyamatosságát, sokaknál ráadásul: célirányos jellegét. Hamvas számára nem létezik a történelem, az üdvtörténet is csak komoly elvi megszorítások között, és ezért nála az idő is legfeljebb kozmogóniai-metafizikai metafora. A kis magyarságot egy határolt európai térképzet esetleges betelepültjének tekinti, aki-amely éppen súlyának-teljesítményének jelentéktelensége és karakterének tisztá-

zatlansága következtében marginális szereplője-része a globalitás kettős ütemű alaptimoszának: volt valaha egy humán és divinális őszállapot, ami valamikor és valamiért válságba jutott. Erről „váltásról” kell beszélni, meg persze a világ válsághelyzetének „kilátásairól” – minden módon, minden műfajban és minden tematikát alkalmasnak tételezve. Törekedve arra, hogy a válság előtti ősi állapotot mint egyetemes tudást feltárjuk és aszerint éljünk – és erről az ismeretről az emberiség egésze hírt kapjon. De – és ezt húzzuk sokszorosán alá –, ha paradoxon, ha nem, ha contrarium vagy contradictio, ha nem, ahogy Hamvas Béla a Kárpát-medencei öt génusz tájairól és az ott élőkről beszél, ott és akkor minden mondatán átüt a szeretet. Az a „honszeretem”, amit csak régi klasszikusaink nem szégyelltek be- és kivallani. S talán még a szeretetnél is mélyebb érzés válogatja itt a – sokszor – kritikus szavakat, szerkeszti a – bizony olykor – ironikus ítéleteket: az, hogy ide tartozom. Kétségbe vonhatatlanul, leplezhetetlenül. Amikor arról értekeznek (s teszi ezt másutt is, többször), hogy mi is a különbség a tér és a hely között, azokat a bekezdéseket bizvást tekinthetjük a szemérmes felföldi luteránus férfi patrióta vallomásának. Kisfiú korának pozsonyi kertélménye (kevesen gondolunk erre), mint Jókai komáromi sziget- emléke (Jókait Pozsonyba küldték német-szóra) a maga bensőséges táji ihletettségével sugározza be majd a Dél-Dunántúlt és Erdélyt és az alföldi sztyepét, a Tátrát és a Bakonyt, Aranyt, Berzsenyit, Keményt, Mikszáthot, a méhest, a somlai bort, az erdélyi tárkonyos egybesült bárányt, a szegénylegényt, mint az Alföld ateista remetéjét, az észak-magyarországi tájak természet-melankóliáját, Széchenyi fantazmagóriáját, amivel Sopront a Kunságra akarta „vonni”... És mindenütt a létezés keret-formáit, stílusát, a mindennapi túlélés szerény filozófikumát.

A Szekfű által szervezett-szerkesztett *Mi a magyar?* kötetnek (1939) a célja az, hogy megválaszolja ezt a szimpla kérdést: „mi is az igazi magyarság?” Azaz valami „normaféléhez” kíván eljutni a kor legjobb gondolkodóival, Babitscsal, Kodállal, Ravasz Lászlóval meg a többiekkel, együtt munkálkodva. Ezek a gondolkodók hisznek a megismerésben, hisznek – ha nem is deklarálják – a szaktudományos pozitívizmusban. 13 fejezetben próbálják rögzíteni azt a tudást, amit az antropológia, az irodalomtörténet, a nyelvészet, a zenetörténet stb. a magyarságról eddig felhalmozott, éppen azért, hogy elkerüljék – Szekfű szán ennek a „tévelygésnek” fulmináns mondatokat – a szellemi zsákutcákat, a felelőtlen és harsány ráfogásokat, a csodavárást, az „egyedül vagyunk”, azaz mások vagyunk, tehát különbek vagyunk debattáns plakátlözungjait, a szorongó álmodozást, egyszóval: a lírát. Tudjuk, mivel sokszor beszél róla, hogy Hamvas mennyivel hitelesebbnek tartja a gondolatok tisztázásakor is a szubjektivitást, azaz a lírát, mint azt a szellemi elkötelezettséget, ami objektív tudományosságnak „állítja magát”. A szubjektivitás, azaz a személyesség, azaz a líra a vélekedésben és az ítéletben – „A líra nem önkény és nem szeszély és nem torzítás, hanem az átélő ember személyes garanciájának lenyomata.” Tanulságos Az öt génusznak az a záró szakasza, amely a műve „mögötti” ún. „szakirodalomról” tájékoztat. Néhány magyar név leíródik ugyan, de közülük érdemben csak Prohászka Lajosról, a Vándor és bujdosó (1936) nyíltan szellemtörténeti elkötelezettségű szerzőjéről esik

szó. (Másokról, pl. Németh Lászlóról, másutt.) Az „ember és föld” viszonyának hatalmas kultúrtörténete viszont impozáns listával szerepel, a reneszánsztól kezdve a XX. századi orosz vallásfilozófusokig. „Amit „Szekfű Gyula írt, az politikus és nem jóhiszemű.” Ennyi Hamvas összegezése. Arról természetesen nem tudhatunk, hogy Szekfű miként vélekedett volna Az öt géniuszról, ha módjában állt volna olvasni, de sejteni éppen sejthetjük...

Ezen a ponton talán megengedhető egy halvány mellékszál észlelése és tudatosítása, mivel ez nemigen szerepel a magyar nemzettudat mibenlétével foglalkozó szövegekben. Szekfű Gyula „ebben az összefüggésben” nemcsak mint nemzetpolitikai teoretikus szerepel, nemcsak mint egyik „eleme” annak a korabeli szellemtörténeti közegnek, amelyet sokak mellett elsősorban Szabó Dezső és Karácsony Sándor, Prohászka Lajos, Farkas Gyula, Joó Tibor, Kornis Gyula és Németh László neve és munkálkodása fémjelez, hanem úgy is, mint egy maradandó nemzeti történeti összefoglalás, az ún. „Hómanszekfű” egyik szerzője. Erre futólag azért érdemes kitérni, hogy Hamvas nemzet politikai vízióját egy olyan tudományos „halmazba” is beilleszthessük, ami nagyjából a monarchikus idő fénykora, azaz a Millennium óta építi önmagát: a legnemesebb magyar enciklopédikusság ez, amely mindig – akár ha a nemzet életereje teljében látszik lenni, akárha a bukása legmélyén – idejét látja annak, hogy összefoglalja azt a tudást, amit a nemzet történelmi alapozottságú társadalomként felhalmozott. (Kezdhethénk akár Apáczainál is a listát, vagy Horváth Mihály történelmi összefoglalásainál és Ipolyi Magyar mitológiájánál... Hát Kazinczy tökéletes félsora az Orpheus bevezetőjében 1789-ből: „magunkat magunkkal esmérgetni”...) Olyan (egyébként színvonalban is nagyon különböző) munkákat érdemes felidézni, mint – hevenyészett a lista – a huszonegy kötetes Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képből (1886–1901.), Borowszky Samutól a Magyarország vármegyéi és városai, amiből 25 kötet jelent meg (1896–1914.), a három kötetes Malonyai-féle Magyar Népművészet (1907–22.), a tízkötetes Tolnai Világtörténet (1908–12.), Domanovszky ötkötetes Magyar Művelődéstörténete (1939–42.), persze az említett hétkötetes Hóman-Szekfű-féle Magyar történet (1928.), a nyolc kötetes ún. „nagy Pintér”, mint magyar irodalomtörténet (1930–41.); de ide veendő a Pallas Nagy Lexikona is tizennyolc kötetben (1893–1900.) – a „magyar tudás” Trianon előtti „teljessége”... Ám ha tér és nemzet viszonyán gondolkodunk, nem lehet nem tisztelnünk olyan szakférfiak emléke előtt, mint Cholnoky Jenő, Teleki Pál, Kogutowicz Manó, Lóczy Lajos stb. És íme a nagy összefoglaló, ami szerencsére megjelent a rendszerváltozás után reprint kiadásban, és amit nagyon is ajánlatos az afféle „költői” összegezések mellett kézügyben tartani, mint Az öt géniusz: a négykötetes Magyar föld, magyar faj (1936–38.) Aminek szerzői-szerkesztői szándéka szerint, miközben tiszta tudomány, „a föld arcát és jellemét” kell felderítenie. Ma már úgy nézünk erre a négy, fekete színű, impozáns kötetre, mint történelem-mélyi üzenetre, a Kárpát-medencei magyar haza panteonjára. Cholnoky Jenő és Teleki Pál mellett Bartucz Lajos és Princz Gyula munkája „lefed” mindent, ami tér és nemzet viszonylatában számításba veendő, ami így magyar história és nemzetkarakterológia is: ge-

ográfiát, antropológiát, munka- és államföldrajzot. S ha már ennyi elemét számbavettük Az öt géniusz szellemi környezetének, azt se feledjük, hogy Hamvas könyvének „felfedezésével” mintegy párhuzamosan szinte minden itt említett mű megjelent a nyolcvanas évektől új kiadásban: Kemény Zsigmond és Eötvös József anatómia alá vont nagy munkáitól (Forradalom után – Uralkodó eszmék) kezdve, Németh László „sorskérdéseiig”. És persze ide tartoznak a magyarországi Bibó-kiadványok is. Ez is összetevője a rendszerváltozásnak, és ezt ildomos számon tartanunk, még akkor is, ha hajlamosak is vagyunk az elmúlt harminc-negyven évet kizárólag a politikai változások tükrében felmérni, értelmezni és megítélni. És – már engedelmet – az olyasféle vállalkozások is „rendszerváltoztatónak” hitték is hitték magukat, mint (tisztelet a többieknek..., de azért) a Fejtő, Végel, Esterházy, Ormos Mária névvel is illusztrálható Mi a magyar? (2005) kötet, Szegedy-Maszák Mihály és Romsics Ignác szerkesztése, a Habsburg Történeti Intézet (!?) gondozásában; és az a Pozsonyban (!?) megjelentetett Sándor Iván szerkesztmény, amely Mi a magyar most? (2011) cím alatti Vásárhelyi, Závada, Ungváry Rudolf, Bauer Tamás, Halmi Gábor stb. szövegeivel vél csatlakozhatni a Babits-, Kodály-, Ravasz László-féle tradícióhoz. Mit tehetni: ezek is színek a rendszerváltozás (némi okkal új magyar Abszurdisztánnak is titulálható – mondjuk drMáriás és Nagy Kriszta Tereskova ecsetvonásaival „korszerűsített”) Feszty-körképén.

Hangsúlyosan árnyalva és nyomatékosítva az elmondottakat: Az öt géniusz a legfőbb cáfolata annak a közkeletű és még Hamvas rajongói között is gyakran tapasztalható vélekedésnek, amely a „nemzeti szempontot” tagadja, vagy jobb esetben marginális elemnek tartja az életmű „ kozmikus-kozopolita” dimenziói között. Természetesen nem kétséges bizonyos fokú hierarchia ebben a zárt és strukturált – noha önmagának olykor lírai csapongásokat is megengedő – személyes eszmerendszerben, ám az sem tagadható, hogy az ide- (mostani szűkebb témánkhoz) -vágó írások (amiknek a legjavát A magyar Hüperion címen összerendezett 1999-es kétkötetes kiadvány tartalmazza) különös, feltűnően erős érzelmi átfűtöttségűek. A Bessenyei Ágisát kiindulópontnak választó esszéje akkor születik, amikor Az öt géniusz alapeszméje már készre formálódott, ebben olvasható: „A nemzetben a lényeges nem a nagyság, hanem az arculat. Nem az, hogy kimagasló, hanem, hogy lélek. S amit róla tudnom kell, és amit róla tudni akarok, nem az, hogy milyen térfogata van, milyen maga, hány centiméter vagy kilométer, hanem, hogy mi benne a végső arculat és természet és karakter.” A „lélek” és „térfogat”... Az a paradox érzelmi állapot, ami a vallomáskényszer és a kötelező kritika kettősségével írható le, az éppen a „térfogat” minél aprólelkesebb feltárásában vélte a maga feloldódását. Vagy csak azért, hogy így jusson el a „lélekig”? Az öt „magyar” géniusz terepének leírásában együtt áll tér és idő és szociológikum. Ezért lesz szükségszerűen olyan a szerkezete, amelyen: egyszerre örvényes és strukturált. Amaz emlegetett „első olvasatomhoz” magam végeztem el a könyv fejezetbeosztását (amitől Hamvas biztos, hogy tudatosan tekintett el) és egy bámulatosan „szabatos” rendszerhez, szinte „keresetten szabályos” konstrukcióhoz jutottam el, aminek „egzaktságát” viszont lapról-lapra megkérdőjelezték a konkrét részletekre vo-

natkozó (meg)indoklás nélküli állítások és lírai ráfogások, és mögöttük az „egészre” vonatkozó, metafizikai szintre emelt ítélet: ez a nemzet azért olyan, amilyen, mert hajlamos elfogadni, belenyugodni abba, hogy génuszai démonként is megjelenjenek. Mert: „Ennek a földnek nincsenek istenei”. Ezért nincs tehát itt mítosz, nincs nemzeti sorstudat, nincs nagyság, nincs a népnek szellemi vezérlete. Akkor mi az, ami van? Mert magyarság volt is, meg van is. És vele és általa, és „benne”, ebben a nemzeti „térfogatban” mennyi érték, mennyi szépség, mennyi emlékezetre érdemes alak és tett... A 24 fejezetnek mondhatni mindegyike önálló egész, és az egyes szakaszok egymásutánja szinte pozitívista pedantériával alakítják ki a mű vertikális és horizontális rendjét, és éppen ezzel a világos rendbe állított „antológia-jelleggel” feszül szembe (paradox módon...) az a Hamvas, akitől mi sem áll távolabb, mint az iskolamesteri modor meg a szcientizmus. Ám itt a feladat több és más, mint egyéb műveinél. Az öt génuszban feladatául szabta magának a „tudományos leckét”: el kell mondania, akár a részletekbe menően is, hogy mi a magyar, milyen a magyar és ez a nemzet miféle térben tartózkodik és miféle történelmi időnek kiszolgáltatottja. Be kell sorolódnia a magyarságtudomány művelői közé, és ez alighanem számára is komoly szakmai, „narrációs” kihívást jelentett: hogyan lehet tudományt művelni az intuíció nyelvén... Ezért is formálhatta a végső szöveget évtizedekig. (Persze... a Hamvas-művek végső formája... Szövegeinek – olykor rémregényekbe illő – születési körülményeiről és létmódjáról nagyon sok mindent tudunk kortársaitól és utólag szerkesztőitől-kiadóitól. Dúl Antal, Darabos Pál, Palkovics Tibor meg a névtelen privát olvasók, a régen elhalt hívek, a lappangó és gátlásokat nem ismerő kéziratkufárok idevágó „ismereteiből” egy Karnevál-méretű és abszurditású összeállítás is kitelne. 2008-ból, az Irodalmi Jelenből valók Dúl Antal félironikus mondatai: „Hamvas Bélának sok a rossz mondata, ezeket Kemény Katalin rendbe tette -’ne adjunk támadási felületet...’ Az öt génuszt is szépen kipucolta, ehetővé tette, és ez jót tett a szövegnek.” Hát... azért az nem lenne baj, ha ismernénk az eredetét is... Ám, hogy mi is az eredeti és hogy miként is érvényesíthető egy Hamvas-mű kiadása esetében az ultima manus elve..., nos, ahhoz textológus kell legyen az ember a talpán.)

És itt érkeztünk el a Hamvas-élmény középpontjához, ami természetesen megint csak paradoxon: ami az egész életműre általánosan jellemző, az Az öt génuszban sűrítetten van jelen. Ez természetesen nem más, mint a gondolkodás divinális szintekhez eljutó merészsége és a létérzékelésnek csak a legnagyobb írókra jellemző nyitottsága. Ezoteria és „sültrealizmus”... Az öt génusz azért lehet oly népszerű, azaz élményes befogadhatósága azzal magyarázható, hogy benne a magyar térségek „helyekké” domesztikálódnak, azáltal, hogy ábrázolásuk-bemutatásuk során Hamvas hallatlan tömegű „érzéki” tudást halmoz fel, a legkülönbözőbb belletrisztikai-retorikai-stilisztikai technikák tudatos alkalmazásával. Ezen a terepen minden magyar olvasó otthon érzi magát, ha elfogadva, ha vitatkozva. Az az olvasó is, aki talán már nehezebben követi a szerzőt, amikor a magyar (meg természetesen az európai) történelem értelmezéséhez a keleti kasztrendszer ideávilágát hozza illusztratív segítség-

gül, meg amikor az üdvtörténeetről beszél, vagy amikor a kultúrmorfológia, az élet-jelenségek közötti stílusesség vagy az objektív psziché kérdéseiről értekezik.

Tartalmi izgalmakban kifogyhatatlan, irodalmi szépségeiben megunhatatlan ez az immár harmincöt esztendeje olvasható könyve Hamvas Bélának. Teoretikus és ér-zéki egyszerre, az egyetemes szellem csúcsait és a magyar mindennapokat egyaránt figyelembe vevő mosolygós provokáció. Szakmunka és az olvasni tudó magyarokat meginvitáló társasjáték. Hol enciklopédiának akar mutatkozni, hol meg megengedi magának szerzője, hogy szépírói-gondolkodói ideálja, az „orfikus próza” felé közeledjen. („A művész és tudós szellemisége egyébként a huszadik században régebbi stabilitását elvesztette a virtuózok kontársága és a szakemberek dilettantizmusa miatt.”) Tehát: lexikon és Platon meg Herakleitosz, a kínai bölcsek meg a héber próféták ihletése. Az olvasót egyszerre hívja vitára és inti türelemre, költői, de nem köd-beveszően bizonytalankodó, hanem – mint az egész életmű minden mondata – sehol nem adja föl alapelvét: „a szellem logos-természete az, hogy kijelent”.

És nem hagyja, hogy olvasás közben elandalodjunk. Ez a mosolygó, egész életét az istenek derűje alatt leélni próbál bölcs, a legkegyetlenebb, legkíméletlenebb magyar eszmélkedők és elmélkedők sorának lelegején áll. Ítéletei kíméletlenek, sőt megfellebbezhetetlenek, mert helyzetismerete önmagát sem kímélően őszinte. „A magyar ebben a percben (melyikben? mindegyikben?) jelentéktelen nemzeti államocska, amely makacsul ragaszkodik nem létehez, hanem vétkeihez, de a vétkeket eszeveszett gyűlöl-ködésével nem más, hanem önmaga ellen követi el. Az ő szellemi leltára szerint ennek a nemzetnek a történetében és jelenében legfeljebb elszórt nyomait találja olyan mo-zzanatoknak, amik halvány reménnyel kecsegtetnének. Úgy kénytelen együtt élni más népekkel-nemzetekkel-fajtákkal a világválságos létállapotban, hogy a legkisebb hatás-fokú önállóságra is képtelen. Miért? Például azért, mert a valahai „aranykorra” még csak visszaemlékezni is képtelen, nemhogy esélye lenne a visszahozatalára, hiszen az aranykor csak közösségben építhető. Köztünk pedig annak nyoma és esélye sincs. Más-felől: hiányzik az a szellemi kaszt, amelyik a népet emlékeztetni tudná. Brahman helyett a magyarnak sámánja van. Értékekben szánandóan szegény, hiszen csak az értékes, „aminek valami köze van a hagyományhoz”. Tragikus sorsú nemzet – mint minden többi –, csak „ez” nem tudja feloldani a tragikumát, azért nem válhat klasszikussá. A gondolatatlanság áll benne egyfelől, a frázisgazdagság a másik oldalon. Azért neuro-tikus, mert a sorshelyzetét megrajzoló öt géniusz képtelen a szintézisre: egy emberben is és egy korszakban is. Nincs benne hajlam a spiritualításra – tájékozódási képességre és készségre más létdimenziók között. Látjuk és tudjuk, hogy Hamvas nem vesz tudomást semmiféle klasszikus történelmi kategóriarendszerről, a marxizmussal sem vi-tázik, nem is látszik tudni róla (noha idevágó ismereteihez felérni az ötvenes-hatvan-as évek dial. és tört. mat. tanszékei teljes oktatói karának felkészültsége sem valószínű, hogy elegendő lett volna), más az észjárása, más a szókinccse – ezért is volt olyan im-ponáló a beszédmódja, soha nem provokáló (és éppen azért...) fesztelensége a pártál-lami időkben magukhoz térő értelmiségiek számára. Mindez persze azt is jelenti, hogy nem politizál, nem vitatkozik, semmiféle „oldalt” nem tüntet ki rokonszenvével. Mégis

a XX. század legnagyobb magyar szellemi, morális és politikai felforgatóinak egyike. Egyetlen példát lássunk, ahonnan csak egyetlen lépést kell megtennünk, hogy ott legyünk a legsötétebb, legelvetemültebb mában. A magyar válságlét egyik fő oka, hogy hiányzik innen a szellemi kaszt, helyette a lovagi kaszt szellemisége a meghatározó, persze az is csak a „dicsőbb korokban”. Ám itt a summázó mondat kaszt és szellem viszonyáról: „A brahman a logos kasztja. A loagnak csak mítosza van, a gazdasági kasztnak legfeljebb irodalma, a szolgáló kasztnak legfeljebb sajtója.” Van-e ennél pontosabb kultúrtörténeti tagolás és elképzelhető-e ennél pontosabban és brutálisabban elitista publicisztika? Hát ez? Amit Nietzsche vett észre Hamvas szerint: „hogy a történet e végső szakaszában egyáltalán nem osztályharc folyik, különösen nem az az osztályharc, amely az igazságos társadalmi rend megteremtését akarja megvalósítani, hanem a kasztalanok minden kasztot felörlő tevékenysége és ennek célja a társadalomban mindennemű hierarchikus rend megsemmisítése, nemcsak a szocializmus örve alatt egyes népeknél, hanem kivétel nélkül minden világrészen.” Történetfilozófia vagy zendülés?

Hamvas Béla ezeket a sorokat 1959-ben írta.

1968. november 4-én meghalt.

Ma – pontosan ötvenkét esztendővel utóbb –, nézzünk ki az ablakon és hallgassunk.

Azokat a kérdéseket se tegyük fel, amiket minden hitetlen kor és minden józanná és „realistának” nevelt olvasó feltesz. Az öt génusz olvasása és újraolvasása közben. Volt-e aranykor? Egyáltalán. Hát volt-e magyar hagyomány? És ha igen, mikor és miért szűnt meg? Hova tűntek a magyar brahmanok? Kemenesalja fővárosa tényleg Athén? „Nyugatra inkább a próza jellemző, mint a költészet?” Tényleg cigányzenés festmény a Siralomház? És: valóban öt génusz uralja a Kárpát-medencét? És nem három, vagy huszonnyolc? Stb., stb.

És ha föl is tennénk... Hát nem imponáló és nem felemelő – a szó eredeti értelmében – onnan föntről nézni a magyarságra: gyarló és szerethetetlen és megbocsátásra (talán) érdemes önmagunkra, ahonnan Hamvas néz, ahonnan a Hamvas által képviselt és személyesített tudás vesz szemügyre bennünket?

Jobb, ha hajlamainkat és kedvcsapongásainkat követve folyamatosan újraolvassunk. És üdvözljük a rég megismert mondatokat, amik nélkül „azért” már jó ideje nem úgy nézünk a magyar égtájak felé, ahogy. „Somló nem múzeum, hanem vadméhek tanyája.” „... mert a város céltudatos szándékkal elgondolt életrend. Az alföldi város életrendje nem különbözik a faluétól.” „Oroszországban a politika is vallás, az Alföldön a vallás is politika.” Erdélyben: „Minden alatt, ami látható, van valami mélyebb, ami a felszínnel legalább egyenértékű, de azzal szembenáll.” „A kuruc primitív individualista és melankolikus fantasztika és anarchikus vidéki.” „Az emberi lét csak közösségben finomulhat meg.” „Ami északon a pletyka, az Erdélyben az intrika.” „A számán nem szellemi ember, csupán varázsló, és tevékenysége nem vallásos, csupán mágikus. A tulajdonképpeni brahmani aktivitás a szó, vagyis a hagyomány... (a nomadságban)... nem marad meg belőle más, mint egy-két mítosztöredék és az irracionális mágikus praxis.” És így tovább, és így tovább. Da capo al fine...

BÍRÓ JÓZSEF

2020. november 5.

SZŐCS GÉZA EMLÉKÉRE

ma
éjszaka
:
lámpafényhályogos ablakomon
:
megint belopódzott
belopódzott a halál
:
ma éjszaka

ma éjszaka
:
belopódzott a halál
megint belopódzott
:
lámpafényhályogos ablakomon
:
éjszaka
ma

és szemembe ü
és fülembe vől
:
és számba töt
és szívembe te
:
és zsigereimbe üvöltötte
:
utolsó lélegzetversedet

VI. „URASÁGOD NEM FÉL A BAJTÓL?”

Magam sem tudom már, hol és mikor, az biztos, hogy mostanában történhetett, azt találtam leírni, hogy *Da capo al fine*. Nekem ez a mondás mindig Velencét idézi, és úgy látszik ennek szeretek sznobos hányavetiséggel hangot is adni. Talán mert zenei szakszóként az „egészet” jelenti? Azt hogy: elejétől végig. Azon belül Vivaldi városát? Közbevetőleg: a Négy évszak elvetemült barokk hegedűse tud vajon erről (a mostani) őszről is? *L'autunno*? Persze-persze, dehogyan is óhajtok világfinak látszani, netán annak képzelni magamat. Valamiféle Utas és holdvilág kreatúrának. Akkor jártam a Lidó és a Piazzale Roma közötti térben gyakrabban, amikor Júlia leányom itt próbált megélni pár évig szegény muzsikus növendékként, és nem volt ellenére némi otthoni utánpótlás. Amihez korábbi futó látogatásaim, no meg a sok-sok regény és vers és „igaz történet” kedvet csinált, az ekkor vált számomra természetessé. Otthonossá lettek a mély idegenségben az ismeretlen kis terek, megszokottá fülemben, ami megszokhatatlan, a márványhoz csapódó hullámok moraja, az ötszáz éves csigalépcsőn az ötszáz éves rézkorlátot tartó ötszáz éves rézkezeccskék, a kéménybe halott galamb szorult, bámulhattam hosszan – megtorpanva és felelősség nélkül – a falakról lecsüngő indákat, kósza és kiszámíthatatlan virágaikkal, fölējük képzelve a tetőn a vakító napfényel hajukat szőkítő kurtizánokat, tudomásul vehettem a szétszemetelt karneváli éjszakákban az elsuhanó fekete alakokat, a kereszteződésekben, pestisdoktor..., magamba szívhattam a hely nyirkosságát és minden lehetetlen csodáját, a túlhabzást, irigyelhettem a történelem birtokbavételét, helyeslőleg bólintottam amikor a – persze – mediterrán döllyffel túlmagyarázkodó Dante-Vergilius szobor mellett elhaladtam a vízen, miközben a Holtak szigete felé hajóztam. Minden mozdulat rituális, de minden fényes pillanatban az alvilág üzen, a tengermélység hírnökei ott látod a piacon, az éttermek utcára nyitott akváriumában, a tányérodon, a latin versekben. Hát ez meg mi? Útinapló, memoár? Édes-bús merengés a múlton? Fantazmagória bédekkernek álcázva? Sétálóként, vállalt kívülállóként meggyőződésemmé vált, hogy kell találni egy teret, ahol észrevétlenül el lehet üldögegni, ahol semmiféle turistacsalogató nincs, ahol úgy lehetsz egyedül, hogy azért „minden” benned van, ami környezet és létezés, és álom és emlékezet, a múlt és a mindennapok összes paravánjára rákönyöklő halál, morzsa a galamboknak, harangszó. Senki nem szól hozzád, de aki rád néz, nem kapja el a tekintetét.

Mozart 22-es számú *Esz-dúr zongoraversenye* felé ballagva (KV 482), tudtam, mi vár rám a hatalmas Campo Santo Stefano után, az újjáépített La Fenice tőrszomszédságában (ennek zenekara kísérte versenydíjként a szólistát, Mozart '250, Jubilate) maga a Palazzo Pisani vár, a Conservatorio di Musica Benedetto Marcello. Ami nem tévesztendő össze, na végre megszólal a tudálékos, prospektusböngésző, májkrémfaló kelet-európai is, akinek legfeljebb Mestre vagy a Punte Sabbioni ad szállást, szóval ne tévesszük össze az „aksit” a kiglancolt Canale Grande-parti Palazzo Pisani Morrettával, amelynek áráiról csak az kap értesítést, aki már érkezőként bejelentkezik, megjegyyezhető, hogy a biztonsági letét mintegy kétszáz ezer forint. Amíg leányom

Mozartot játszik (András fiamék pár éve néhány utcányira laknak Salzburgban a „Geburthausól”), azon merengek, hogy a WC melletti vakolathiányos és gyanúsán salétromos falon az a nagyvonalúan és szakadtan koszos „építkezési” nájlonnal letakart festmény vajh’ kié lehet: Tintoretto-é, Veronese-é vagy Canaletto-é? De hát az „igazi” Velence ez, a kultúrával túltelített..., fogom rá a távolról jött sztyeppe ember bugrisságával. Mindazonáltal találtam én magamnak egy helyet, ahol szerettem kicsit elüldögélni, a Campo Santa Margherita ez, talán a legesetlenebb tér a városban, alak-talan, szürke, nyüzsgése olyan mintha egy csepeli gyártelep környékén lennénk (no, azért...), maga a merő átmenő forgalom, a mindennapok nyughatatlansága. Ha azt írnam, hogy itt hangzott el ma reggel a kérdés, „Uraságod nem fél a bajtól?”, tudatosan nem mondanék igazat, pedig így történt. Egy ideje, ahogy megyünk mind mélyebben be a járványba és a mind feketébb őszbe, hajnalok hajnalán rendszeresen megébredek, ami korábban nem volt szokásom. Aztán következik egy pár óra, nem tudni minek nevezhető létállapot, még az sem pontos meghatározás, hogy valami amorf idő- és térhalmaz az alvás és az ébrenlét között. Amiben még az sem mondható valóságnak, ami az ablakok kereteiben a kertből kimetsződik és a homályból fölsejlik. Ez a mondat, amit utólag pontosítottam, ekkor hangzott el, valami utcai járókelő, ögyelgő, lézengő, afféle kopottas flaneur részéről: nem tudni milyen nyelven. De az biztos, hogy Thomas Mann Halál Velencéjéből. Ugyanakkor eszembe nem jutott, hogy magamat Gustav Aschenbachnak képzeljem. De a kolera biztosan jelen volt, magában a kérdésben, az a Gangesz-deltai mocsaras bozótokból idekúszó döglesztő vész, ami az előbb még Kazinczy apánkat ölte meg Széphalmon. („Lassan áradt el testében a kék szín”, tudósít erről vagy száznyolcvan évvel utóbb Péterfy Gergely Kitömött barbárja. Mihez tartás végett jegyezzük csak meg, hallván a híreket kovidosaink végtagjainak színváltozásáról.) Pontosan tudtam, mit kell válaszolnom. Hogy nem a kérdésre kell felelnem, hanem a helyzetre. És nem is én felelek, hanem egy valamikor a Séd táján egy elbeszélésben elhangzott mondat és meditáció: „Tikos Rákhel mondta egyszer a hajnalra, hogy ’megjöttek a szárnyas lovak’ – de lehet, hogy az egész csak egy álom mérgezése.” Életünk ebbe fordult és hatol mind mélyebbre: egy álom mérgezésébe. Ami tehetetlenné tesz, de meg is ajándékoz soha nem sejtett képekkel és mozdulatokkal. És ő (ez) ad a kezekbe könyveket. Az se bizonytalanít el, hogy Velence, mint Szent Márk városa, a táltos ló helyett a szárnyas oroszlánt szereti címerállataként szemlélni. Este viszont, csillagtalán az ég és a lélek, azt a helyet akartam látni Szentpéterváron, ahol Raszkolnyikov téblábol és cikázik tébolyult célratöréssel, és azt a fülledtséget kívántam átélni, ami a lépcsőházak káposztaszagából, a templomokból kiszivárgó tömjénfüsttől és az utcán agyonvert lovacskákat utolsó izzadságától nyeri el igazi orosz levegőjét, hogy mennyire másként szorul meg a forró lég a Néva partján mint a Rio Cannaregio-én, a Szénatér odúiban, mint a Ghetto zegzugai között, és látszódik-e a különbség Shylock vigyorgó meg Szvidrigaljov alakoskodó démonai között. Ahogy lapozok előre Dosztojevszkijben, megakad a szemem... „Raszkolnyikov a nagybőjt végét és az egész nagyhetet ágyban töltötte. Mikor már lábadozott, visszagondolt a lázálmaira. Egyszer azt álmodta, hogy valami szörnyű, sose látott, sose hal-

lott gyilkos ragály fertőzte meg az egész világot. Ázsia mélyéről terjedt át Európába. El kellett pusztulnia mindenkinek, kivéve néhány kiválasztottat. Valamilyen új trichinák, mikroszkopikus lények támadtak, és megfészkelődtek az emberek testében.” Eddig ez rendben is, kolera, mindenki ismeri. Ám van még, hat még tovább is „az álom mérgezése”. „De ezek szellemek voltak, eszük és akaratuk volt. Akinek a testébe behatoltak, tüstént olyan lett, mint az ördögtől megszállott, őrzöngeni kezdett.” És még mindig nincs vége: „De az ember még soha olyan okosnak nem hitte magát, olyan rendíthetetlenül nem bízott ítéletében, tudományos eredményeiben, erkölcsi törvényeiben és elképzeléseiben... Egymást öldösték dühükben, minden ok nélkül. Egész hadseregekkel rontottak egymásra, de a seregek már menetelés közben hirtelen önmaguk ellen támadtak.” (És: Da capo al fine.) „Az egész világon mindössze csak néhányan menekülhettek meg, a tiszták, a választottak, akiknek hivatása egy új emberfaját és egy új életet elindítani, megújítani, megtisztítani a földet.” Igen? „De ezeket még senki sehol nem látta, szavukat, hangjukat se hallotta.” Ezt tudta Fjodor Mihajlevics 1866-ban, magyar hangja Cseh Tamás.

És az ember továbbálmodja mindezt, ha nem is tud reggel róla, minden keveredik mindennel, szavak a képekkel, a test alvilági üzenetei a tudat váratlan villanásaival, zsiger a szellemmel, az ebédlőben dődöganyám megjavított faliorája üti az egészszeket és a feleket, amint üti a millennium óta, háborúkon és békéken át, hatvan éve nem él már az sem, aki nászajándékul kapta, kis fehér copfocskát csavart kontyba a fejére minden reggel, „Wolf néni – így szólt hozzá a körzeti orvos – maga olyan mint a Guttmann-nadrág, soha el nem szakad”, hát így csapong az álom, ahogy közeledek az íróasztalhoz, kifelé kecmeregve az időütötte és sorsverte hajnalból, számítógép, papirosok, könyvhalmok. A rokoni és baráti arcok hónapok óta tűnőben, legfeljebb áttételeken keresztül jelennek meg, torzulva, és a hang is természetellenes. De a betű az ömlik, ömlik, néha muszáj kinézni az ablakon, vizuális terápia, hogy’ hullong a fel-felkapó szélben a vadszőlő megvörösödött levele, mögötte a kopár szőlősor (Hol volt itt idén az „Őszi boros ének?”), a néma szomszédság. A kutya a nem létező macskákat ugatja. Honnan vette Bodor Ádám a Sinistra körzetben a „tunguz náthát”?

A legfölső cetlin: Betegség és Zeitgeist – Mikor mibe illett belepusztulni. Járványok, népbetegségek, társ. psziché és/vagy isteni ítélet. AIDS, TBC, rák, pestis, altestiség („a halál a vastagbélben lakik”), himlő, szifilisz, a „spanyol”, lepra...; A képernyő közben üzemmódba helyezte magát. Arról értesülök, hogy a miniszterelnök a „baj” első hírére újraolvasta Camus Pestisét.; Egy kedves és érzékeny barátnőm küld egy haikut: „A maszkja mögött / mindenki Isten-képmás. / Ismerjük egymást.” Ki beszél, ki próbál megnyugtatni, ki tart számon?; Hamvas Napok Balatonfüreden. Az asztaltársaság... A Hamvas-hárs a Koloska völgyben. Ez ihlette a Fákát. A kultusz. Még nemrég is Szőcs Gézával itt.; Konferencia felhívás jelentkezésre a Ménesi úti Irodalomtudományi Intézetbe: Betegség és gyógyulás az Újkorban. Óh, a Pax Corporis.; Zalán másolja be a gépbe hajdani versét emlékeztetőül, meg a dátum miatt. Táviratok Szőcs Géza ismeretlen címére, Budapestről, 1982. november 17. Mindenki őt kereste akkor: agyonverték a szekusok, a havasban bujdosik, tényleg lelőtték a vonatról? Mi-

csoda nimbusza volt az – addig nem is létező – Újvidék-Budapest-Pozsony-Kolozsvár magyar irodalmi (generációs...) négyszögben! Újra van hőse a magyar irodalomnak. Ráadásul Erdélyben, ráadásul: szamizdat... Zalán versét is Sziveri közli az Új Symposiumban, lett is balhé. 1985-ben egy romantikus pesti barátnője több ezer példányban akarja sokszorosítani Géza képét, hogy majd repülőgépről leszórjuk. Keressük Gézát. Rá egy évre össznépi Petőfi bankettünkön a Pecsában, mivel a KISZ kicenzúrázza a Görgeit és az indiánokat... tárgyazó versét, odasúgom Vallai Péternek, „És ha pohárköszöntőként mondanád el, csak lehelve a szerző nevét? „A világosi elektromos boltba / egy téli délután / belép egy indián / Csingacsjuk vagyok, így szól / majdnem akcentus nélkül / egy téli délután.” És most – ez a novemberközép, ez a mostani. Ha redundancia, hát legyen az. Mi a címe – most? Most – pár napja, és holnap? Egykét hónapja még egy indonéziai tárca-tudósítást olvastam. Most meg Piliscsabán temetik. Aki kolozsvári volt mindig, mindenhol, mindenestől... Az utolsók egyikeként, akik csak a régi utcaneveket használták. Aki a rendszerváltozás pillanatában, a határok megnyílásának percében úgy döntött, mondja nekem ott, hittem is, nem is, Géza, persze..., hogy itt, Felsőőrön telepedik le. Útközben. Kint is, bent is. Mint az egész élete, testben is, szelleme mozgását nézve is. Oberwart: volt is ott a patak partján egy kis református fészekalja. Üres lehet ma, bizonyára. Abban a lapban olvastam Celebeszi levelét (és éppen az én Tornai-nekrológom mellett), amit az év tavaszán ott kellett hagynom, talán említettem, az Országút volt ez, mit titkolozzam, Falusi Márton főszerkesztésében, ezt se mondtam el eddig, de már tudtommal ő sem főszerkesztő. Sikerült Gézát is mélyen megbántaniuk, huzakodtak vele kézirat-ügyben, Malomárok Kolozsváron és malomalja Óbudán, keringett egy levele belső köreinkben, milyen szánni valóan elesett lett ez a büszke, magára oly sokat tartó lélek... Azt mondja egy közös erdélyi barát, hogy a járvány vitte el, gyógyulófélben volt, amikor valami baktériumtámadás... A pletykák, a rágalmak, vagy ki tudja...Ha regényt írnék róla, egy olyan figurát kellene megrajzolnom, amelyik teljességgel hiányzik a magyar irodalomból, de aki annyira vonzó számunkra a franciában és az angolban, meg az oroszban: a kalandor. A titokzatos, akinek semmi nem elérhetetlen, gazdagság, nyelvek, nők, versek, akinek nem ismerjük se múltját, se jelenét, se lelkét, se gondolatvilágát. Csak azt tudjuk róla, amit ő elárulni helyesnek (érdekében állónak) vél magáról. Akinek éppen ezért nincs se tere, se levegője, se igazi kapcsolati tőkése ebben a mi családias, falusias, kisvárosias, udvarházas, kocsmás, kaszinós, vármegyés magyar életünkben. Egy másik erdélyi, aki régen nem barátja egyikünknek sem, Tamás Gazsi említi nyomorúságos – de azért a mélyben mintha..., ő, azok a kolozsvári hőesések, ahogy csoszogunk át Czakóval és Esterházyval ferdén a főtéren, Marius Tabacuék felé, ő is mostanában suhant el amarra, Házsongárdnak – ítékezésében, hogy Gézától tanulta valaha Szentkuthyt, Weörest, Hamvast. Ez is adalék a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekhez, egy különös (erdélyi) nemzedék emancipációjához. Aminek ma már hírmondója is alig. Előszedtem az előbb persze Csingacsjukot, 1986-os New York-i kötet, Az uniformis látogatása, Géza kezével: „Alexa Karcsié”, hogy jutott el hozzám, vajon?; Tologatom félre, s közben bele-belakapokodok – Itt az a rengeteg

Bibó-papír, Hamvas-émléktető... Halomban, kuszán. „Feldolgozásra.” Pedig hol tartok már, hova keveredtem Bibótól és Hamvastól! Noha elejétől végig bennük és általuk és a révükön, és hozzájuk... Én hol tartok? Ez a szinte önjáró szöveg, vagy ami annak álcázza magát. Alakoskodás? De van-e valami, aminek érdekében érdemes venni a fáradságot? „Kész a leltár”? Soha nem kész, még a halálban sem. Még akkor sincs kész, amikor egy cigiző fiatalember lezökkenti a konténert a kertben, amit ő udvarnak mond, és az ablakon át kezdi beleömleszteni a könyveimet, harákolva a portól, szidalmazva a súlyosabb bőrkötéseket, meg a lexikonokat.

A Bűn és bűnhődést hol felveszem, hol leteszem, egyszerre sokat nem olvasok belőle, tartson minél tovább, szője be a kései délelőttöket és a koraestéket. Az imént azt olvasom, hogy Razumihin észreveszi: Dunya nyakán az aranyóra „vékony velencei láncocskán” függ. Nem tudom, az milyen ékszerészeti forma, de hogy itt szerepel, az megnyugtató, valahogy érvényesebb lett tőle a napom.

Hiába kerülgetem, hiába halogatom... Bibó István, Hamvas Béla... Nem felejtetem persze el, amit Aranytól tanultam: „Hol, mit kezdtem, abban véget...” Most figyelek föl a vég szó kettős jelentésére ebben a szöveghelyzetben, ami ha nem is állít valami reménytelenséget, nem is noszogat semmi felé. Méregetem ezt a könyv- és jegyzethalmot itt az asztalon, fél szemmel látva a további burjánzásokat a polcokon, a székeken, az iratszekrény szabad felületén, az ágyam fejénél a szőnyegen, az egyéb „kezdemények”, tervkupacok között – van itt minden: monográfiák, szövegkiadások, bekötött gépiratok, dedikált különnyomatok, meghívók, szakdolgozatok, füzetek, CD-k, cetlik fontosnak vélt mondatokkal, apercukkal, anekdota-émléktetővel, idézetekkel, levelekkel, és akkor még ott a számítógép memóriája... Mi tartja össze, mi egyneműsíti ezeket a halmazokat? Életem bennük lerakódott három-négy évtizede. (Meg az a több száz, a másoké, amit ide felszívódott.) Amikor nekikezdtem (hogy „abban véget...”) ezek az évtizedek meséltek volna két olyan nagyszerű médium segítségével, mint Bibó István és Hamvas Béla. Tanulmányok sora, amit a képzelet fölrajzol, egy emlékiratba ágyazva. Nem állom meg, hogy ne pislogjak bele, tudván-tudva azt, hogy ez a terv, mindinkább az álmodozás testetlen árnyékai közé kezd átszivárogni. Talán mindig is ott volt a valódi lakhelye.

Íme: itt feketéllik a Tibeti Halottaskönyv, gépirat, átütőpapíron, 1955/56-ból, Czakó Gábor komám régi- régi ajándéka, benne egy volt tanítványom szakdolgozata a Karneválról és A bor filozófiájának szombathelyi levonata; Errébb tornyosul tizenegy nagy kötetnyi Bibó, köztük a legendás Bibó-émlékkönyv 1991-es berni kiadása – mostanra a kinyomtatás évszáma legalább olyan fontossá vált, mint az 1979-es szerkesztésé: bizony azok szervezkedtek akkor, akik most, 1991-ben nem a választói többséget képviselik, visszafogottan szólva a kultúrharc mocskos (2020-at írunk) lövészárkából, és ugyanez a csoportosulat „hozta ki”, szintén az EPMSZ kulisszái közül a Bibó nyugatról – élteben, holtában című gyűjteményt (már Debrecenben nyomtatva 1996-ban), „a kisebbség többségként...” (hang ugyancsak a lövészárkok sarából), óh, Kende és Méray, Rákosi hírlapírói, mára már a szabadelvűség és a demokrácia ör-lángjai, valamint 1956 legmértöbb és leghitelesebb örökösei, tán még a mártíroknál

is illetékesebbek; Arrább a Hamvas „teljes” eddig megjelent harminc valahány homokszínű darabja, a kezdete még Életünk Könyvekként, Dúl Antal végső távozása után az utolsók már Szentendréről Palkovics Tibor szöveggondozó remeklései; Utóbbtól való a 2016-os életmű „elbeszélés”, amely tud újat mondani Darabos háromkötetes monográfiája után is (ami hogy-de-hogy „kicsapta a biztosítékot” Katalin asszonynál..., „Kemény” jellemezte hajdan férje, szelíd mosollyal, letéve a hátizsákot, amiben a tűzifát hozta föl három és fél emelet magasba, Ambrus Lajos volt kénytelen egy interjút csinálni vele a Kortársba, ahol elsziszeghette ..., majd nekem ugyanígy szikrázó szemmel és elbájolóan gonosz mosollyal, ahogy „Béla” első feleségéről is, amikor ekkortájt meglátogattam a Thököly úton, odafönt, átóvakodva a szobák közti átjárón, ahol valaha Hamvas Béla díványa szerénykedett, az ágyneműtartóban az életművel; Idcesempésztem a magam szerény Hamvas-dokumentációját, pár cikket, közöttük egy minapi mediterrán-meditációt, meg egy nagyobb dolgozatot Hamvas – nem létező – szakácskönyvről, no meg két plakátot, az egyik egy szombathelyi előadásomat hirdeti (Forgó Klub, május 4. 17 óra, csak az évszám hiányzik), a másikat március 10-én tartottam 18.30-tól a Közgazdasági Egyetem Stúdió Támpontján vagy talán Támpont Stúdiójában (itt sincs évszám, viszont van a névben Marx Károly, a címben meg Dimitrov); Barátaim szavai járnak a fejemben – Szepesi Attila versben is megírta Hamvas-anekdotáját mint Széchényi könyvtári raktáros, Sárándi Józsa mint tetőfedő tanonc pislogott le egy ceig-ruhás öregemberre valami dunántúli építkezésen, Ambrus Lajos sem rejti véka alá, hogy a somlai bor iránti rögeszméje A bor filozófiája sajtó alá rendezésekor fogant, Czakó egy egész „szótárkönyvben” bogarászta össze és szét Hamvast, (újabbán Szakács Gábor szótározása hatolt igen mélyre a lexika mögé a szellembe), Mészöly Miklós csak annyit mondott fanyar derűvel, hogy okos ember volt, csak nem lehetett tőle szóhoz jutni, és itt van hajdani gimnáziumi osztálytársam, Szentjóby Tamás, a magyar neoavantgard nemzetközi szereplője, akit név nélkül ugyan, de felismerhetően ott látunk Hamvas mellett az Uzsoki utcai kórházban („magas, karcsú, szőke, filmszínész kinézetű”), elég időtlen „szakmai” vitát kezdeményezve a haldoklóval, s aki a sokak egyikeként gyanúban volt bizonyos kéziratok külföldre csempészetében; és itt szerénykedik egy 1981-es számizdat kötetkéje Petri Györgynek, az Örökhétfő, benne a Bibó István temetését festő verssel (példánymat a Rajk-butikban vettem a Galamb utca 3-ban, nyitva kedden nyolctól tízig, csak átsétáltam az egyetemről, „többlet” kiadványainkat a Történelem Könyvtárban dugdostuk, közlöm szívélyesen, bár jóval utólag a rendfenntartókkal); És – ő legyen külön elementum ebben a Hamvas-Bibó csillagképben – Esterházy Péter, aki már 1987-ben így kezdi szövegét: „Engem szívesen el-eljegyeznek H,-val, érdemtelenül, csak azért, mert egy, bocsánat, korábbi műűvészi korszakomban örömmel és nyakrafőre és főleg összefüggéseiből kiragadva citáltam a mondatait.” Teremtő Isten, csak nem működik itt valami liberál-politiko kronológia? hiszen az 1994-es könyvben (Egy kékharisnya följegyzéseiből) Bibó már úgy szerepel (Bibó, Vitéz, Kemenes Géfin), és H. sehol, mint a mindent elöntő „rémületes” magyar butaság gyógyszer, amelynek konkrét példája például a Horthy temetés kapcsán íródott hosszabb dol-

gozat vezérmondata: „Ha az embernek elege lesz az országból, s nem leli honját e hazában, akkor elő kell venni Bibót.” – abba most bele se menjünk, hogy „ez” a Bibó mennyire írja át magát Bibó Istvánt (1911–1979), l. az E-mondat feltételes tagmondatát, a Himnuszról nem is szólva; zsidó-témákban (eufémizmus! van-e „téma” ami ilyen folyamatszerűen átjárná rendszerváltozásunk évtizedeit, mint ez?) tehát zsidó-ügyekben menetrendszerűen előkerül E-nál B. neve. 2004-ben pl. a „fajvédő” Döbrentei Kornélnak ajánlja olvasnivalóként (emlékszünk az Írószövetség megpuccsolásához használt „spontán” igazságbeszédekre), és lám egy kivágat a Magyar Narancsból tíz évvel utóbb, amikor a német megszállás emlékművéből sikerül, máig élő „antifa” ügyet szerkeszteni: „Végül E. P. is eljött...”, aki egy saját szöveget olvas fel és Bibó Zsidókérdés Magyarországon című esszéjéből egy részletet, nagygyűlés, pódium, sajtó: „Bibó tiszta gondolkodása egy mostani lehetőség, hogy az ő szemével is rálássunk a helyzetünkre. Az pedig legalábbis ironikusnak nevezhető, ha Bibóról eszünkbe jut a Bibó-kollégium...” Humor, sutka.; És az Életünk folyóirat... – a két Hamvas-szám, a Szabó Lajos-összeállítás, a Weöres-hommage; A Hamvas Intézetnek alighanem minden gigantikus kötete, szövegkiadások és tanulmányok, kiemelve közülük egy igazi palackpostát, a 2002-ben megjelent In memoriam Hamvas Bélát, amit Bosnyák Sándor hozott létre, 1970-ben kezdve a munkát, az emlékezést és emlékeztetést.; Egy kimásolt mondat a Regényelméleti fragmentumból: „A személyiség olyan létezési forma, amely az igazságnak az emberi világban való jelenlétét lehetővé teszi azután is, hogy az igazság az emberi közösségből eltűnt.”; Kemény Katalin könyvei; Miklóssy Endre kötetei; Fényvaluta – A Hamvas Béla Kör beszámolója a maga húszéves tevékenységéről; Ó, tehát megvan..., az Anthológia Humana 1947-es kiadása; És sajnos csak könyvtárközi kölcsönzésben az egyik alapmű: a Közös életrend című összeállítás lenne ez, a Szabó Ervin Könyvtár sokszorosított gépirata (1988), Darabos Pál első alapos bibliográfiával. Az 1941-es Közös életrend – amely majd H.B. műveinek 32. kötetének is címet fog adni – Hamvas legkülönösebb szövegeinek egyike, egy „vázlat”, lényegében – ha suta a szó, ha fellegzős – nem kevesebb, mint a létezés katasztere; És természetesen itt örökölik a Mozgó Világ ominózus 1983. decemberi („Betiltott”) bekötött száma is, izgalmas egyedi toldalékokkal, köztük Bibó István kilenc oldalas vázlatával; Egészen különös újságcikkek: 1988, Egyetemi Lapok, Hamvas szcientizmus ellenességéről, a koppenhágai Hamvas Klub időszakos kiadványa (hírek pl. a H.B. futballcsapatról), az ef-lapok egyik példánya 1986-ból Percz László igen informatív Bibó-értekezésével, a HVG húszéves cikke a Bibó-emlékkönyv történetéről, és aligha tartják sokan számon sokan a Magyar Hüperion című folyóiratot, nekem is csak az első száma van meg 2013-ból, olyan szerzőkkel, mint Vona Gábor, aki tanulmányában nagyon tisztességes tradicionalista ismereteket árul el (Evola, Guenon, Hamvas, László András, Baranyi Tibor); És a legújabb zsákmány (az lesz, ha döntök a végleges eltulajdonításáról)... Református lelkész barát-
némtől búcsúzom egy szolid szüreti vacsora után, amikor meglátom azt a könyvet, amiről – szégyen, nem szégyen – nem tudtam eddig: Litai, görög betűkkel írva a cím, Imádságok. Faksimile (Palkovics Tibor és a Medio Kiadó bibliofil remeklése),

az egyetlen példányos könyv hasonmása, amely a szerző keze munkája volt és a Kemény Katalinnal való kapcsolatának... mije is?, 26 lírai szövegomb, és azt hiszem, itt sikerült elérnie azt, amiről Molnár Sándor életrajzi feljegyzéseiben mint életcéljáról értesülhettünk „Végül is az orfikus prózánál kötöttem ki.” Magánmegjegyzésnek szánom magamnak, de hátha megérint valaki mást is: a Hamvas-hagyománynak számomra újabban két iránya különösen fontossá kezd válni, és az egyik éppen ennek az „orfikus prózának” a mibenléte, az, hogy miként, milyen kritériumok alapján határozható el a gigantikus Hamvas szövegtestben a többi stiláris-szemléleti formától. A másik ennél is lényegesebb, alighanem a kiteljesedett gondolati rendszer centruma és legnagyobb paradoxona, ez pedig a Scientia Sacra II. része (1960–1964), amely a teljes „hagyomány” és a kereszténység viszonyát kívánja... mit is: leírni? ábrázolni? megfejtetni? Amikor az összkiadásnak ezt a kötetét olvasom, megnyugtat, ha kézközelben van Buji Ferenc könyve Az elfelejtett evangélium. „A názáreti Jézus elveszett tanításai.” Ez már maga is életünk meghatározó paradoxona: az evangélium százmillió példányban van velünk és a tanítás mintha mégis elveszett volna.

Hivalkodom? Hivalkodás – az önmutogatás járulékos ízléstelenségeivel menthetlenné színezve? A képlet talán prózaibb, szimplább és még a járványos bezárkózás pszichológiáját sem kell mentségül fölhozni. Két régi könyv újraolvasása egy évfordulós alkalommal. Ennyi volt az ötlet, ami munkatervnek kínálkozott. Minden talmiság és hamisság innen következik, és minden méltánytalanság, az elkövetett mulasztások előbukkanásai is a meggondolatlanság számlájára írandók, a személyes gyengeségek egybejátszódnak a kor vétkeivel, az hogy az ember se a letelt harminc év pszichológiájával nem számol, se azzal, amit nem is kalkulálhatott előre, ami erre a harminc évre következni látszik, mint démoni esetlegesség. Hamisság volna, ha azt próbálnám elhiteni, hogy azok a filológiai részhalmozok, amiket úgy próbáltam fentebb megjeleníteni, mint három évtized szellemi hordalékát, valamiféle spontaneitás látványelemeit, hogy ezek merőben a véletlennek köszönhetik létrejöttüket és együttállásukat. Még azt a kudarcomat is be kell ismernem, hogy az, amit ismeretközlésnek szántam, abból vitairat lett, az egyidejűségből nemtelen versenyhelyzet. A magyar közelmúlt két nagy alakja került olyan „alkalmi és formális kapcsolatba”, amikor nem életük és életművük autonóm értékei nyilvánulhattak meg, hanem a különbözőségük. Aminek eredményeként az egyikük méltatlan helyzetbe került, de ez a másikat se hagyta abban a szellemi-történelmi pozícióban, ahol megérdemelten foglal helyet. A történelmi jelenlét hasonlósága súlyos szereptorzulásokkal jár mindkettejüknél. És ebben természetesen azé a politikai közegé a legfőbb ódiom, amivel az elmúlt három-négy évtized magyar közéleté leírható, ami minden szellemi-tudományos-kulturális értéket és minden spirituális jelenséget a napi politika mélyébe aláz le. Látványos persze a különbség Bibó István és Hamvas Béla utókorának elmúlt másfél generációs ideje között. Az egyiknek olyan természetű az életműve, hogy kultikussá válhatott és itt oldalakon át kellene jellemezni Hamvas Béla egyéni életvitelét éppen úgy, mint alkotói karakterének sokoldalúságát és mélységét, lényegében azt, hogy miért közelíthető meg érzelmileg, a szellemi és művészi élmény befogadásának me-

chanizmusai révén, a konkrét társadalmi összetevőket folyamatosan felfüggesztve; a másíku, Bibó István olyan alkotóként hozta létre szellemi életművét, hogy nem tartózkodott – ha éppen megnyílt előtte – a közélettől, és nem tagadta meg a történelmet sem, mint létező, ható és vizsgálhat matériát, olyan közeget, amelynek létét a mindenkorí jövő valamiféle magyarázó korpuszaként is tekintetbe lehet venni. Ahogy Hamvas Béla nem felelős azért, mert valaki a műveit „üdvéhségében” (Kemény Katalin remek szava) „az ötödík evangéliumnak tekinti”, úgy Bibó István sem, hogy Adam Michnik (nem is olyan régi személyes varsói emlék) egy lengyel Bibó-válogatás bemutatását az Orbán-kormány gyalázására használja föl. Vagy: tehet-e egyikük is arról, hogy szövegeik szlenggé és lózungokká egyszerűsödnek – Bibónál a „demokratának lenni mindenek előtt annyit tesz, mint nem félni”, vagy a „hamis realizmus és túlfeszített lényeglátás”, az „eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem”, Hamvasnál a „realizáció” vagy a „hagyomány”, az „alapállás” és a „csandala”, az „éberség” vagy a „szakrális szubjektum”, „Hoppy Lőrinc”, „kenyőcs”, „mászolygás”, „humorisztikai alapállás”... Vagy az is pl. befogadás lélektani elemzés kérdése, amit nem lehet rajongással „lefedni”, hogy Hamvas előadásmódja hajlamos arra, hogy „kikapcsolja a közegellenállást” (Szabó Ede fogalmazott így valaha), de az, hogy Bibó klaszszikusává vált háború utáni esszéiben mikor és mekkora engedményeket tett – mondjuk a magyar nemzeti karakter virtuális „érdekeivel” ellentétben – a közvetlen politikai realitásoknak. Vagy: hogyan lehet és hogyan nem szabad összehasonlítani ennek a két hallatlan szellemi rangú férfi műveltségének a szerkezetét. És folytathatnánk a példákat a végtelenségig. A lényeg: még a kísértését is elkerüljük, hogy a különbségek mögött morális eltéréseket tételezzünk fel. Hamvas kivonult a társadalomból és a társadalom is kivonult belőle (ez nem szójáték), Bibót viszont a közképviselő etikája kézen fogta tartotta haláláig. A vérbíróság előtt is.

És így állunk most.

A könyvek visszakerültek a helyükre a polcon, a cetlik hányódnak erre-arra, ez a létrejött szöveg meg abban reménykedik, ha vállvonogatva is, hogy nem számolja fel egy váratlan globális áramszünet.

A kertben megjelentek az első varjak, közönségesek és dolmányosak együtt, békésen, de azért egymástól kellő távolságot tartva, a járdán még mindig nincsenek eltakarítva a lehullt levelek, munkába és boltba igyekvők és kutyások alig, itthon a feleségemmel azon gondolkodunk, hogy unokánk születésnapját hogyan ünnepeljük meg (azt hiszem, fogamzásához köze volt az Adria királynőjének), a telefon feltöltve, ha keresne valaki. A Bűn és bűnhődésből már nem sok van hátra. És ha meg nem gondolom magam, a Feljegyzések az egérlyukból fog következni. Vagy ne jöjjön inkább egy Tolsztoj?

E Késői üzenet. Szabados Árpád (1944–2017) kiállítása a Magyar Képzőművészeti Egyetem Barcsay Termében

(2020. SZEPTEMBER 15. – OKTÓBER 9.)

RÓZSA GYULA

Érvényes üzenetek

Belépéskor, a bejáratnál szemben mindjárt egy ismerősnek tetsző kép. Nem azért, mintha Szabados Árpád hajdani kiállításainak valamelyikéről volna ismerős; a stílusa, a motívuma, a tartalma hoz barátságos zavarba. Mechanodadának hívja a szakirodalom a százesztendő, nem gátlásos mozgalomnak azokat a produktumait, amelyek a mennyezetre függesztett kitömött porosz tisztfigurák és bajusszal ellátott Mona Lisák helyett látszólag racionálisan eltervezett-megfestett gépalkatrészekkel keltenek ugyanolyan bizonytalanságot, provokációt és ironikus kritikát.

Ez esetben áldugattyúkkal, csuklókkal, és olyan abszurditással, hogy egy plasztikusnak tetsző kettős réztengely egy kereket tart, de az utóbbi már síkban van odafestve egy lebegő hasáb oldalára.

Késői üzenet Picabiának, segít a 2014-es cím – tehát posztmodernnel/transzavangárddal van dolgunk. Mert ha nagyvonalúan eltekintünk attól a tényről, hogy a posztmodern/transzavangárd valójában csak arra a jelenségre reagál, amelyet a nevében hord, és a modernet megelőző dada így nem volt a látókörében, szóval, ha mégis alkalmazzuk a jelzőt a nem klasszikusan avantgárd művészet késői utódaira, nem ragadtattuk el magunkat mértéktelenül.

Bizonyítékunk az a folyamatosan érezhető kétség, amely a szabály szerinti posztmodern művészt modern elődeihez fűzi; a jó esetben alkotó bizonytalanság, amellyel az utóbbiak világát megidézi. Szabados vásznai – mert végig olajról és vászonnól, esetleg akrilképekről van most szó – ekként tejesek. Ha Joseph Kossuth konceptje egy igazi szék, egy székről készült fotó és a szék szótári definíciója segítségével azt fejezte ki, hogy a művészet nem a tárgyban, hanem a tárgy ábrázolásában létezik, a Késői üzenet Joseph Kossuthnak kettős vászna többszörösen reagál erre az alaplőre.

Először is akril, szén, vászon, azaz félreérthetetlenül hagyományos ábrázolás az ihlető előd valódi bútor-fotó-nyomatottszöveg egzisztenciájához képest. Továbbá

Szabados két széke dőlni látszik, és bizonytalan, igen távol a maga módján feszes, szó-fukar elődtől. Harmadrészt – nem feledhető – ez a két, kissé szabálytalan, kissé bizonytalan szék mégiscsak egy festmény motívuma. Bizarrr tárgya ellenére hagyományos kép, amelynek piktúravoltát fokozza az a gyöngéd-brutális megoldás, hogy a láthatóan nyersen hagyott, barna vásznat sűrű, világos, puha (hó?) pelyhek lepik el.

Még egyszer: posztmodern magatartás a nem klasszikusan modernnel szemben; Késői üzenet Duchamp-nak I., II. Az, hogy a nagy provokátor biciklikereket állított ki hokedlin kilencszáztizenháromban, az üzenő utód meg festett egy akril-vászon képet biciklikerekekről – ez a tény azonosulások és eltérések végtelen lehetőségét tartalmazza. A Szabados műben első látásra mintha az utóbbiakból volna több. A kerék ovális, szabálytalan, a küllők útja követhetetlen, a sarokban a mester közismert sakk-sikereire utaló, aggályosan megfestett figurák és táblarészletek. Ez volna a posztmodern: szabadosan kezelt formák és szabadosan adagolt motívumok egy korábbi korszakra való utalás ürügyén. Ám Szabados vásznán – minden művén – kiegészül ez az egy olyan elemmel, amely, ha valamire, a posztmodernre és a tanszavantgárdra sosem volt jellemző.

Sandro Chia csapkodóan idézett, és tudatos gorombasággal rajzolta el az áldozatait. Francesco Clemente az álnaiv gyerekügyetlenséget használta eszközként, az újvadak, ahogy mondani szokás, baltával festettek; Szabados pontos, érzékeny és hiperkulturált. Ez újabb, ha tetszik posztmodern vagy antiposztmodern vonása. Lényegében végső rétege és fordulata a korán befejezett életműnek. Nézzük csak: a festő grafikusként kezdte – legalábbis e minőségében vonult be a köztudatba. Miközben évekig vezette a Nemzeti Galéria gyermekműhelyét, lett főiskolai tanár majd rektor, végig annak a Banga–Kovács Tamás–Szemethy–Szabados generációnak volt és maradt a kiemelkedő tagja, amely a magyar grafika harmadik nagy korszakát teremtetten meg. Komiszan kamaszos korai korszakának emlékei nincsenek ott az emlékkiállításon, de ott vannak a kilencvenes évek kréta-akril elgörbült létrái, kajla kalapácsi, és palackból barkácsolt állólámpái. Amelyek közvetlenebbül is mutatják mindazt a sajátos humort, iróniát és megértő fölényt, amely bonyolultabb, többre-tegű műveinek, egész életművének az érvényes és teljes üzenete a Késői üzenet címet kapott emlékkiállításon.

SOMOGYI LAURA, HALMI-HORVÁTH ISTVÁN

Szabados-tanítvány vagyok,

Szabados Árpád a mesterem. Nem csak az egyetemi évek alatt, hanem azóta is, részévé vált a szakmai gondolkodásomnak alkotóként és művészetoktatóként. Belső párbeszédben vagyok vele, megkérdézem, vitatkozunk.

1997-ben kerültem Árpád osztályába. Az első két évet nyugtalanul éltem meg. Új volt a közeg, próbáltam megfelelni. A művészet taníthatóságáról való véleménye elbizonytalanított, csalódást éreztem. Végre itt vagyok az egyetemen és a mesterem, a rektorom azt mondja, nem lehet művészetet tanítani? 1997 környékén a festészet létjogosultságáról komoly viták folytak. Akkoriban robbant be a digitális technológia. A kiállítótermekben videók, installációk, festészet alig, vagy ha igen, monokróm. Teljes kiüresedést éreztem.

Hogyan emlékszem rá? Tanárként alapvető dilemmája volt, hogy tanítható-e a művészet. Akkoriban széles körű vita, kutatás zajlott erről, és ő a nem-taníthatóság álláspontján volt. Nem tanítható, de minden, ami felépíti az alkotó személyt, ami megtámasztja, hitelesíti, az igen. Tanítható és fejleszthető a kulturális tájékozottság, a személyes érzékenység, a mesterségbeli igényesség. És gyakoroltuk a párbeszédet mindezekről. Bár abban a kérdésben óvatos volt, hogy kiálljon-e egy művész a gondolataival, társadalmi felelősségvállalásával széles közönség elé. Nemcsak azért, mert fiatal kollégáit féltette a közélet aktuális kérdéseiben való megnyilvánulástól, hanem a művészet eszményéről kialakított képet próbálta megővni.

Árpád osztályán ráadásul minden szabad volt. Itt volt ez a kedves, Mikulás-arcú szakállas ember, aki azért érezhetően elvárásokat támasztott felénk. De nem tudtam, minek kellene megfelelnem, mert nyitottan hagyta, hogy mit teszek, teszünk. Úgy éreztem magam, ahogy ő 1989 után a vámon. Ökölbe szorult a gyomra határátlépéskor, pedig már „szabad volt menni”. Emlékszem a szavaira.

Azt vallotta, hogy a tehetséget, a mindenkiben benne élőt, nem lehet tanítani, csak felszabadítani. Hogy ez az emberiségben közös, talán valami korábbi korból hordozzuk magunkkal, mint közös tudást. Ennek a vizuális nyelvnek az ismeretét a létrehozását és az értését éppúgy. Mint mester elsősorban csoportot nevelt. A felvételi válogatásnál talán legfontosabb szempontja a csoportképzés volt. Hogy ebben a válogatásban mi segítette? Talán valami intuíció, ami szintén nem tanítható, de mégis viszem magammal, gyakorlom saját csoportjaimban.

Tanárségédnek pedig Kis Pétert választotta, egy homlokegyenest más karaktert, más szemlélettel. Nem értettem az egészet. Máig nem tudom, hogy a gyávaságom az oka, hogy az osztályában maradtam, vagy a tudat alatt megérezett jó szándék és szeretet. Szeretném azt gondolni, hogy az utóbbi. Nagyon furcsa karakterek kerültek az osztályunkba. Próbáltam valami közöset találni bennünk, amit akkor kevésbé, de utólag

már tisztán látok. Valami furcsa szelidség jellemezte az osztályát. Kísérletező munka folyt, ami időnként parttalannak tűnt, de hagyott rá időt, nem sürgetett senkit.

A gyermekrajzok mélyen foglalkoztatták. A romantika hagyományain az avantgarde számára érdekes lett az art brut minden formája. A gyermekrajzokban benne van valami olyan értéke és érzékenysége a világnak, ami idővel eltűnik. Képzett grafikusként megpróbált úgy rajzolni, mint egy gyermek. Kipróbálta, hogy visszaszerezhető-e ez a hajdani, eredeti tudás. És bizony ez igen nehéz, talán lehetetlen vállalkozás, mélyen rögzült bennünk a rajzi, anatómiai tudás, de tanulmányok nélkül is a civilizációs hatások idővel belénk csontosodnak. Ő ezekből a tapasztalatokból alkotóként vizuális világot épített a jelszerűség eszközeivel. A kísérletnek számunkra is megvan az a tanulsága, hogy ezeket a hatásokat fölismerhetjük, elkülöníthetjük. Mint ahogy naív művészet is csak valamilyen izolációban tud létezni. Ha gyermekien rajzolni többé már képtelenek lettünk, legalább megláthatjuk mi az, ami idővel ránk rakódott külső hatás, és fölismerhetjük a mélyebb, bensőbb, igazabb kifejezést.

Árpád egyetlen dolgot nem viselt jól: amikor azt tapasztalta, hogy ha valaki hamis, vagy kényelmi pozíciót választott. Ilyenkor elvörösödött és mondott valami epészet. Éreztük az indulatát, ami a visszafogottságba csomagolva még fájóbb volt. Aki tudott, tanult belőle. A többség tanult. Önismeretre és a kritikai gondolkodásra nevelte a diákjait.

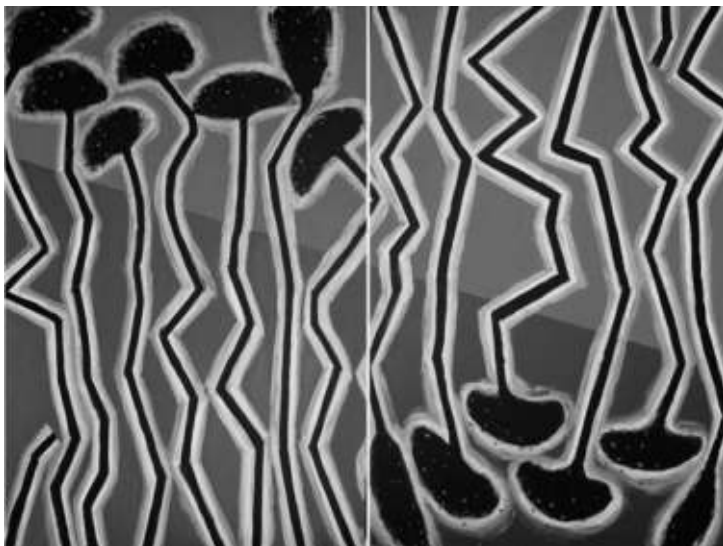
Gyermekkori élmények összeírása – gyakorlat. Azok az élmények, amelyek 10-12 éves kora előtt érik az embert azoknak intenzívebb a megélése, mélyebben elraktározódnak és hatásuk jobban formálja a személyiséget, mint a későbbi élményeink. A legérdekesebbek ebből a szempontból nem is a nagy történések, hanem azok az érzékelések, hangulatok, amelyek jelentősége látszólag indokolatlan, mégis mélyen rögzültek. Ezeket az emléktöredékeket megpróbáltuk felidézni és feljegyezni. Ágnes Martin írásaiban is olvastam erről. Ennek célja egyrészt az az önismereti munka, ami alap kell legyen az alkotó embernek és mindenkinek, másrészt pedig annak a folyamatnak a felismerése és visszafejtése, ahogyan tapasztalataink, élményeink átítatódnak civilizációs hatásokkal, elvárásokkal, koncepciókkal, megfelelésekkel. És ha kora gyermekkori megéléseink minőségét megtapasztaljuk, akkor talán érzékenyebbek leszünk, keresni fogjuk azokat a benyomásokat, amelyek mélyen személyesek, vagy archaikusan közösek.

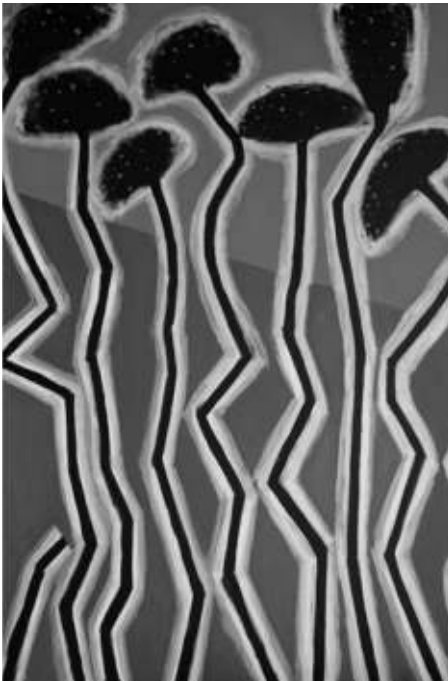
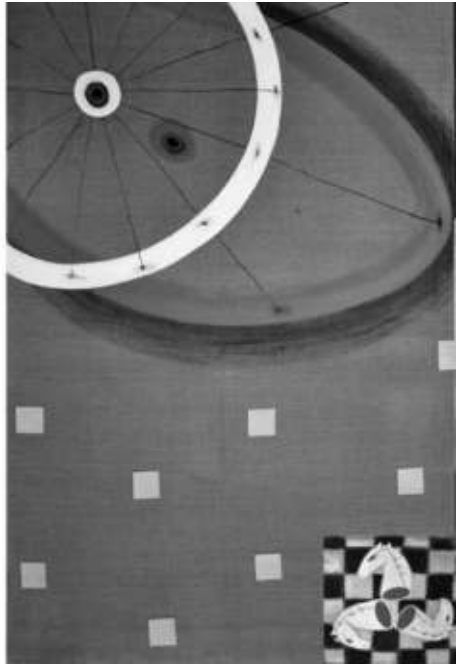
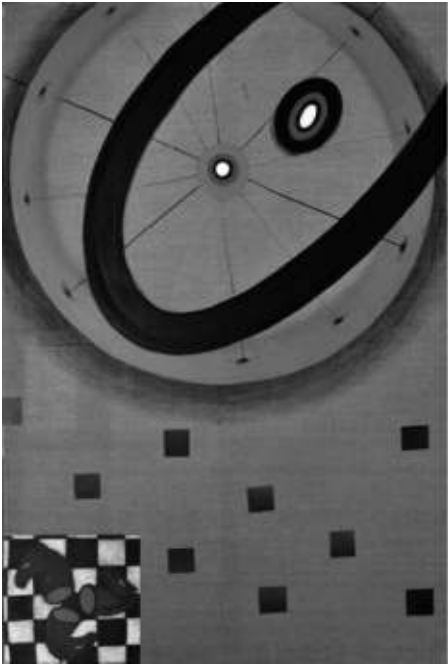
Egyik fő vesszőparipája az esztétizálás elleni küzdelem volt. Furcsállottuk, mert diák szemmel is szépnek, kiegyenlítettnek láttuk a munkáit, a gyermekrajz imitációit, sűrített jeleit. Munkássága nagy hatással volt ránk, de figyelt rá, hogy ne epigonokat neveljen. Ahogy ő a grafika, festészet, fotó, konceptuális művészet és a zene területén is otthonosan mozgott, ugyanúgy sarkallt bennünket újabb kifejezésformák, művészeti ágak felé. Szemérmes ember volt, a szeretetét gyakrabban fejezte ki tettekben, mint szavakban. Keményen elvárta a művésztelepeken való részvételt, akkor talán azt hittük, az egyetemi elvárások miatt. De nem a munka érdekelte, legalábbis nem a manuális. Arra ott volt az egész év. Közösséget épített Tihanyban is, amelyhez nagyon kötődött. A tihanyi művésztelep megtartásában, felújításában is óriási részt vállalt. A társművészetek képviselői is gyakran megfordultak a művésztelepen, többek

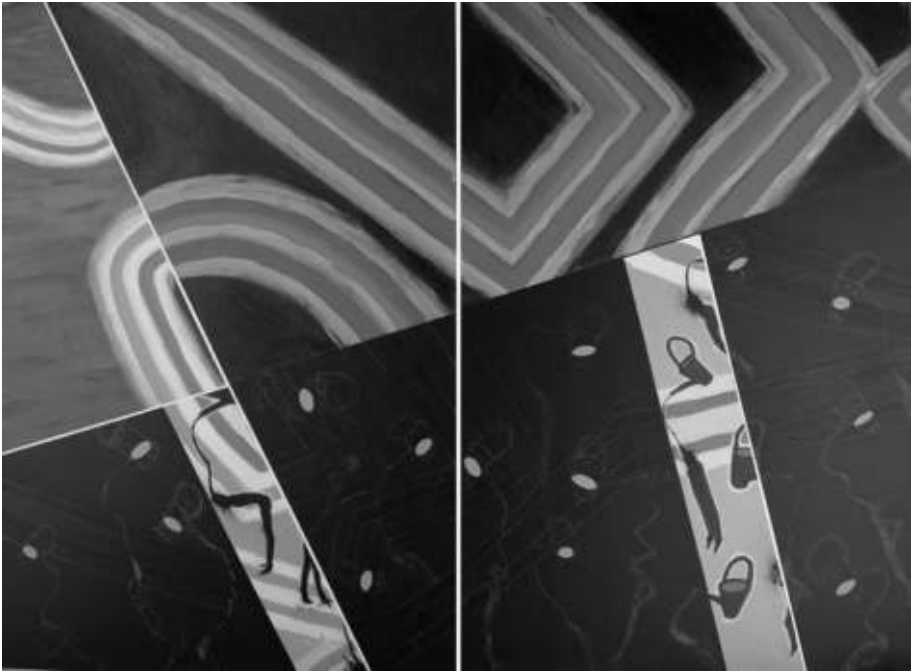
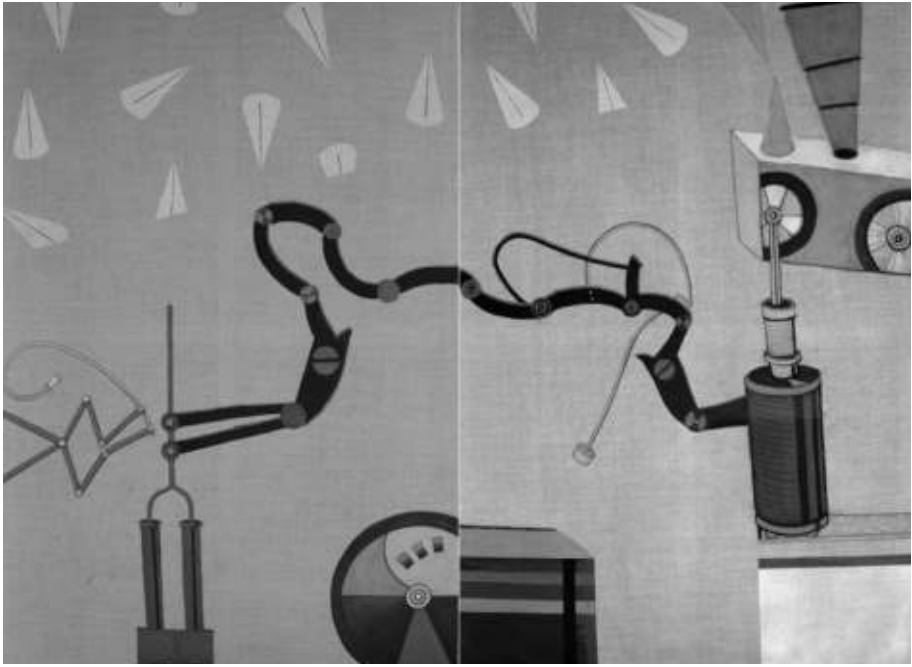
között Géczi János, Mátyóki Endre tanáraink, Várnagy Ildikó és mások rendszeresen tartottak számunkra tematikus beszélgetéseket, legyen szó irodalomról, kultúrtörténetről, zenéről, filmekről, vagy a Tihanyi-félsziget növényvilágáról.

Ezekben az években szabad, kísérletező légkör volt az osztályon, de úgy általában az egész egyetemen is. Ekkoriban Árpád nem csak tanár, de rektor is volt. Különös érzékenysége és elhivatottsága volt a pszichés gondokkal küzdő tanítványaira. Nem csak pályán tartotta őket, hanem életben is. Tanítással, vezetéssel kapcsolatos dilemmáit is megosztotta velünk. És nem mindenben értettünk egyet, éles vitákra is sor került például döntési helyzetekben, különösen személyzeti politikájával kapcsolatban. Ugyanakkor, az egyetem egyértelműen épült, gyarapodott ebben az időszakban.

A művésztelepen a közösségteremtés egyik eszköze a közös főzések voltak. Árpád rendszeresen készítette számunkra a hatalmas fazékban kedvenc ragulevesét, együtt készítettük el a batyus csirkéket, pucoltuk a krumplit. Minden évben kétszer, még az egyetemi évek után is vendégül látta diákjait a tavaszi és őszi időszakban, még betegségének utolsó időszakában is. Ugyanakkor nagyon ügyelt arra, hogy szeretete, szeretetünk ne legyen terhes egyik fél számára sem. Rendkívül megviselte, amikor abba kellett hagynia az oktatást. Amikor utoljára Árpádnál voltunk, elmondta, hogy a terápiától elment a szaglása és az ízérezése, ami nagyon zavarja. Megemlítettem, hogy sajnós a környezetemben van hasonló problémával küzdő ember, de meggyógyult és visszatért az érzékelése. Nevetve azt válaszolta, hogy ő attól fél, mire visszajön a szaglása már nem fog élni. Könnyes szemmel nevtünk. A tihanyi művésztelep belső udvarára Árpád szeretett volna egy fát ültetni. Hosszas mérlegelés után választott. Nem gyorsan nőtt, hanem egy tölgyet. Nem zavarta az idő.

1990: Rabár Ferenc levele

2020: Kulin Ferenc kommentárja

**Dr. Antall József Úrnak,
Miniszterelnök,
Budapest**

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

Kérem, fogadja el a pénzügyminiszteri tárcáról való lemondásomat.

Lemondásom oka nem az október 4-i kormányülés vitája, hanem – amint az az alábbi indoklásból látható lesz –, régen érlelődik bennem.

Szeretném kihangsúlyozni, hogy lemondásommal a kormányban kialakult feszültségnek szeretnék véget vetni, a közeljövőben annyira szükséges egységet és gyors cselekvőképességet helyreállítani, és ezzel az ország érdekében a kormány munkájának javításához hozzájárulni. Ugyanakkor minimálisra szeretném csökkenteni azokat a káros hatásokat, amelyeket lemondásom az országon kívül és belül okozhat. Ezért visszavonulásom alkalmas idejét és módját szeretném személyesen tisztázni, anélkül azonban, hogy az túlságosan elhúzódná, ami sem az ország számára, sem számomra nem lenne célravezető.

Az alábbiakban szeretnék kitérni a magyar gazdaság jelenlegi helyzetére, amelyből világos lesz, hogy csak

– a kormány egységes, megosztottságot nem tűrő, kemény és következetes gazdaságpolitikája,

– a nehézségeket nyíltan az ország elé táró tájékoztatás,

– a parlament legalább kétharmados többségének támogatása, és

– a fontosabb ellenzéki pártokkal való megegyezés nyújt némi reményt arra, hogy az előttünk álló nehézségeken úrrá legyünk. A gazdaság helyzetének a leírása azt is meg fogja mutatni, hogy az előttünk álló feladat nem pártpolitikai ügy, hanem olyan történelmi kihívás, amelyre csak a nemzeti konszenzus létrehozása esetén leszünk képesek válaszolni.

Megkísérlem igen tömören leírni helyzetünket.

A magyar gazdaságban lezajló folyamatok felgyorsultak és egyre nehezebbé válik azokról a kényszerpályákról letérni, amelyekre

– korábbi külpolitikai beágyazottságunk,

– egy ideológiai alapon, mesterségesen kialakított gazdaság torz, gazdaságtalanul működő szerkezete és

– az elmúlt 10-15 év hibás gazdaságpolitikája vitte rá az országot.

Két, egymástól elválaszthatatlan, közös gyökerű és gyorsuló folyamat megállítására nélkül a magyar gazdaságnak nincsenek megújulási esélyei: az egyik a gazdaság zsugorodása, a másik az infláció. Az okok a messzi múltba nyúlnak vissza. Feltárásuk nyilván hosszabb kutatómunkát kíván. Annak a folyamatnak a mechanizmusa azonban, mely mögöttük jelenleg meghúzódik, könnyen felismerhető: A gazdaság voluntarista intézkedésekkel eltorzított szerkezetének jövedelemtermelő képessége rendkívül alacsony. Az ország a felvett hitelek megnövekedett adósságszolgálati terheit csak folyamatos kényszerintézkedésekkel képes teljesíteni. Miután a gazdaság növekedési üteme erre nem nyújtott fedezetet, a növekedés lelassult, majd stagnálásba és zsugorodásba ment át. Az adósságszolgálatnak (de az adósság szinten tartása érdekében legalább a kamatoknak) megfelelő jövedelmet a gazdaságból rendszeresen ki kell vonni. Ennek két lehetséges módja van: rendkívül drasztikus, közvetlen jövedelemelvonás és/vagy áremeléseken keresztül történő reáljövedelem-csökkentés, vagyis infláció. Előbbi, hosszabb idő után a jövedelemtulajdonosok teljes elnyomorodásához, utóbbi a gazdaság szétzilálásához és működésének összeomlásához vezet. A folyamat jelenlegi, előrehaladott stádiumában mindkét jövedelemelvonási módszer együttesen működik.

Jelenleg a költségvetési szervek kérelmeit rendre visszautasítjuk, a vállalati és lakossági jövedelmeket igyekszünk korlátok közé szorítani – ezzel sok esetben ínséges állapotokat teremtve.

Ugyanakkor az elnyomorodás szociális következményei miatt és a jövedelmüktől megfosztott intézmények működőképességének fenntartása érdekében, a lokálisan jelentkező, elviselhetetlen feszültségek (átmeneti) feloldására a kormány néha kénytelen engedményeket tenni, amelyek az inflációs nyomást erősítik. Ez nem a kormány gyengesége, hanem a folyamat logikájából származó szükségszerűség. Ha ugyanis a gazdaság legkülönbözőbb helyein, a különböző időpontokban már elviselhetetlen lokális feszültségek nem lennének feloldva, akkor az összeomlás manifeszt jelei is azonnal megmutatkoznának. Ezek a lokális és ad hoc megoldások tehát mindig „menekülések a helyi működőképességbe” az egész folyamat további rontása árán. Bármilyen manifeszt helyi működőképesség ugyanis (leállnak a vasutak, nem sugároz a tv, egyik napról a másikra leáll egy több ezer fős nagyvállalat stb.) gazdasági és lélektani okokból egyaránt robbanásszerűen szétterjedne.

Miközben tehát a kormány óriási erőfeszítésekkel kísérli meg a jövedelem kivonását a zsugorodó gazdaságból, hogy adósságszolgálatának eleget tudjon tenni, a legszigorúbb gazdaságpolitika mellett is arra kényszerül, hogy elszórtan és lokálisan az inflációs nyomásnak is engedjen. A folyamat ördögi logikájához tartozik, hogy az exponenciálisan romlik, hiszen a gyorsulás a természetében rejlik.

Lélektani következmények szempontjából súlyosbítja a helyzetet, hogy a negyven éven keresztül központilag irányított gazdaság légkörében kialakult közvélemény minden áremelkedés, árfolyamváltozás mögött önkényes központi döntést sejt, amely elkerülhető lett volna. Valójában a gazdasági folyamatok már régen öntörvényeik szerint alakulnak és a gazdaság szereplői maguk helyén csak kényszerintézkedéseket hozhatnak.

A magyar gazdaságnak ez az előrehaladott állapotban lévő zsugorodási és inflációs folyamata volt az a „közeg”, amelyben az új kormány átvette a gazdaság irányítását, hogy abból egészséges szerkezetű, a világ számára nyitott, szociális piacgazdaságot teremtsen.

Noha a liberalizálás érdekében korábban is számos parciális intézkedés történt, a gazdaság kialakult szerkezete változatlanul torz, a piaci hatásokra adott válaszai elégtelenek vagy hibásak, alkalmazkodása lassú, mértékei hamisak és félreorientáltak. Mindezeket csak együttes, összehangolt és erőteljes változtatások segítenek, amelyekhez az átállás időtartama alatt külső pénzügyi erőforrás-tartalékok is szükségesek. A zsugorodási és inflációs folyamat megállítása és megfordítása ugyancsak többleterőforrásokat igényelne, a gyorsulás függvényében növekvő mértékben.

Azzal az elhatározással vettem át a gazdaságpolitikai tárca vezetését, hogy

- a szükséges erőforrások megszerzésére,
- a liberalizáláshoz vezető végső lépések megtételére és ezáltal a megfelelően orientáló piaci árviszonyok megteremtésére, valamint
- a gazdaság nyitottá, a nemzetközi fejlődésre érzékennyé tételére minden tőlem telhetőt megteszek.

Mindehhez ez év végéig a fizetőképesség fenntartására, a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére, a fizetési mérleg lehetséges javítására volt szükség. Az idei gazdaságpolitika minden erőfeszítése erre irányult, valamint arra, hogy az inflációs hatásokat minimálisra szorítva a társadalmat ne zaklassuk fel a jövő évre tervezett nagy változások előtt. Ezért nem helyeztem – a kormány döntése ellenében – a júliusi, lakosságot érintő áremeléseket és igyekeztem minimálisra szorítani a költségvetés-módosító intézkedéseket.

Minden jel arra mutat, hogy nemzetközi kötelezettségeinket ez év végéig teljesíteni is tudjuk.

Időközben azonban olyan külső, általunk nem befolyásolható események történtek a környezetünkben, amelyek a magyar gazdaságot súlyosan érintik. A KGST-piac vártnál rohamosabb, összeomlászerű zsugorodása, a mezőgazdasági aszálykárók és a kuvaiti válság következtében várható gazdasági következmények (amelyek a hitelek nemzetközi kamatfeltételeit is rontani fogják) együttesen mintegy 100–120 milliárd forint többletterhet rónak egy olyan költségvetésre, amely 5–10 milliárd forintos fenyegető hiányokat is csak végső erőfeszítéssel tud kivédeni. Ezeknek az újabb terheknek az önerőből való elviselése lehetetlen. A már említett,

- a növekedés megindításához szükséges többletterőforrások és
- a piacgazdaságra való átálláshoz elengedhetetlen erőforrástartalékok mellett,
- a rendkívüli külső események kivédéséhez szükséges újabb erőforrás-szükséglet is felmerült az utóbbi időben.

Kezdetben bizonyosnak tűnt, hogy az új magyar kormánynak a piaci átálláshoz szükséges forrásokat nemzetközi támogatással sikerül megszerezni és a növekedési fordulathoz szükséges belső energiákat felszabadítva, a külföldi működő tőke bevonásával a jelenlegi kényszerpályáról letérni. Washingtoni tárgyalásaink azonban meg-

mutatták, hogy a reálisan várható külső erőforrások csak arra lesznek elegendőek, hogy az idei nemzetközi megrázkódtatások hatásait valamelyest tompítsuk.

Az újonnan jelentkező külső terhek (KGST, Irak, aszály) tehát az átállással egy időben jelennek meg és a lakosság, a gazdálkodási szféra és a költségvetés terheit szinte az elviselhetetlenségig fokozzák. A liberalizációs folyamat továbbvitele ezekhez a terhekhez képest nem okoz túlságosan nagy többletterhelést, mégis előfordulhat, hogy ez a marginális többlet már elviselhetetlen lesz és akkor a liberalizáció folyamata lelassul, a piacgazdaságba való átmenet torzulásai tovább akadályozzák a gazdaság hatékony működését és a zsugorodás és infláció folyamatai tovább folytatódnak. Ennek megakadályozására – felismerve, hogy a nehézségek zömét külső körülmények okozzák:

- a liberalizációt rövid időn belül be kell fejezni és
- az inflációt egy igen gyors stabilizációs programmal meg kell állítani.

Ez utóbbi két kérdés az, amelyek körül a kormányon belüli viták az utóbbi időben kiélesedtek és amelyeket sem kompromisszummal, sem pedig a többségi vélemény elfogadásával nem látok megoldhatónak. A kompromisszum ugyanis két különböző és külön-külön reális megoldási lehetőség legrosszabb és leghatásosabb keveréke lehet, a demokratikus megoldás pedig ebben az esetben értelmetlen, hiszen nem biztos, hogy a többségi vélemény az igaz. Egészen bizonyos azonban, hogy az egyirányú, konzisztens politika még akkor is többet ér, ha két lehetséges megoldás közül a rosszabbikat választjuk.

A kormány gazdaságpolitikájának irányítása mindvégig kétpólusú volt, ami eddig is nagy bizonytalanságot és rengeteg kárt okozott. A Miniszterelnökségen működő Gazdaságpolitikai Titkárság feladatai enyhén szólva definiálatlanok voltak. Bár a gazdaságpolitika irányításának feladata formálisan a Pénzügyminisztérium kezében van a gazdaságpolitika eszközeivel együtt, a Titkárság egy részben informális szervezetet kiépítve (sokszor a Pénzügyminisztérium munkatársainak bevonásával) önálló gazdaságpolitikát folytat. Kezdetben meg voltam győződve, hogy egy egyszerű munkamegosztás fog kialakulni a két szervezet között (liberalizáció – privatizáció, rövid távú intézkedési csomag – hároméves tervezés), hamarosan kiderült azonban, hogy ahányszor a Pénzügyminisztérium kidolgozott valamit, a Titkárságon rövidesen ellentervek készültek. Ez így történt a júliusi költségvetési csomag készítésénél éppen úgy, mint az augusztusi kormányprogramnál vagy a legutóbbi hároméves gazdaságpolitikai anyagnál. A Gazdasági Kabinet pusztán döntéselőkészítési szerv lévén, sokkal inkább szolgált az ellentétek artikulációjára, mint egyeztetésre. A viták csak elbizonytalanították a miniszterek nagy részét, előre megosztották a véleményeket és amikor a kérdések a kormány elé kerültek, akkor az összefüggés-rendszerükből kiragadott részletproblémák többségi kérdéssé degradálódtak. Így vagy jellegtelen öszvérpolitikák jöttek létre, vagy a konkrét ügyek az általánosság olyan szintjére kerültek fel, amely szabad értelmezésnek nyitott teret.

Az informális kapcsolatokra támaszkodó Gazdaságpolitikai Titkárság ad hoc bizottságokkal dolgozva természetesen sokkal mozgékonyabb volt, mint a Pénzügyminisztérium apparátusa, amely az operatív munka mellett nagyszámú törvény előkészítésével foglalkozott. Így lényegében nem két egymást kiegészítő, hanem két

párhuzamos gazdaságpolitikai munkacsoport alakult, alátámasztva az egymással szembenálló véleményeket. Meggyőződésem, hogy ezen a kettősségen csak egyféle-képpen lehet változtatni: a két szervezetet egy irányítás alá vonni, vagy akár összeolvasztani. Ellenkező esetben a Pénzügyminisztérium vagy egyszerű kifizetőhelyé és nyilvános pofozógéppé degradálódik, vagy tovább folyik az áldatlan küzdelem a kabinetben és a kormányban egyaránt, aszerint, hogy a minisztériumnak gyenge és ön-állótlan vagy erős és önálló gondolkodású vezetője lesz.

A kormány a jelenlegi helyzetben ezt nem engedheti meg. Gazdaságpolitikáját egységben kell kialakítania és keményen kell végrehajtani. Mivel ezt az egységet mind-edig egyedül én bontottam meg saját markáns elképzeléseimmel és azokhoz változtatlanul ragaszkodom – ugyanakkor a kialakult személyi és intézményi környezetben nem látok semmilyen lehetőséget a kibontakozásra –, le kell vonnom a konzekven- ciákat és vissza kell lépnem. Újra szeretném hangsúlyozni, hogy döntésemben sem- milyen személyes sérelem nem vezérel, noha minisztertársaim néha erre is okot adtak volna. Fontosnak tartom továbbá ismételten felajánlani, hogy a nyilvánosság előtt olyan formát válasszunk lemondásom bejelentésére, amely a legkevésbé sérti annak a kormánynak az érdekeit, amelyet meggyőződésem szerint a legjobb tudomásommal és őszinte jó szándékkal szolgáltam.

Ismételten kérem Miniszterelnök Urat, fogadja el lemondásomat.

Budapest, 1990. október 10.

Rabár Ferenc

HVG 1990. december 22.

A kései kommentár

Rabár Ferenc 1990. október 10-én kelt, Antall Józsefnek küldött levele, amelyben bejelenti – és meggyőzően indokolja – „a pénzügyminiszteri tárcáról való lemondását”, az első „hivatalos”, drámai erejű dokumentuma az új magyar kormány bel- és külpolitikai krízisének. A lemondó levél keletkezésének időpontja csak néhány héttel előzi meg a polgárháborúval fenyegető taxisblokádot, s mindkét „esemény” azt a lát- szatot keltheti, hogy a rendszerváltás megtorpanásának döntően pénzügyi-, gazdasági okai voltak. Fel voltunk rá készülve, hogy a *Piac világrendjébe* való beilleszkedésünk nem történhet zökkenőmentesen, de arra csak 1990 őszének e váratlan eseményei fi- gyelmeztettek, hogy az Antall-kormány megbuktatására irányuló kísérletek indítékai nem vezethetők le pusztán közgazdaságtani törvényszerűségekből.

Harminc év távlatából – a krízis-korszak történeti feldolgozásait is figyelembe véve – legalább három tünetcsoportban nyomonkérjük az első kormányzati ciklus ingatag erőviszonyainak magyarázatát, s e hároomból csak egyről állíthatjuk, hogy a magyar társadalomfejlődés belső ellentmondásaiból fakadnak.

1.

Azokra a törésvonalakra utalok, amelyek az első kormánykoalíció pártjain belül és pártjai között már 1989-ben láthatóak voltak, s csak a választási kampányretorika hatására tűnhettek könnyen áthidalhatónak. A ciklus második esztendejében már nyilvánvaló volt, hogy sem a kisgazdák, sem a kereszténydemokraták pártja nem egységes, s – az Antall – Csurka ellentét kiéleződésével – csakhamar felszínre került az MDF belső megosztottsága is. Ez utóbbi azért vált meghatározóvá, mert mélyebben rejlő konfliktusból fakadt, mint a koalíciós pártok – többnyire – hatalmi pozícióharca. Az MDF-ben a nemzeti érzelmű értelmiség kétfajta politikai ethosza ütközött meg egymással: a hatalomban való szóhoz jutás lehetőségének egymással szembekerülő értelmezéseiről volt szó. Az egyik arra az *alkati* ellenzékiiségre épült, amelyik a népi írói mozgalom szellemi örökségét képviselte, a másiknak a 19. századi nemzeti liberalizmus politikai kultúrája volt a mintaképe. A legnagyobb rendszerváltó párt, az MDF nem alakulhatott volna meg a kétféle hagyományt ötvöző szellemi kör létrejötté nélkül, ám az is megjósolható volt, hogy ennek az „ötvözetnek” a szakítószilárdsága hosszabb távon nem állhatja ki a kormányzati szerepvállalás próbáját. Nem véletlen, hogy az igazság „gátlátalan” kimondásának írói/művészi parancsa – a görög parrhészia morális szenvedélye – az európai kultúra évezredeiben csak ellenzéki szerepkörökben válhatott alkotó-teremtő erővé, míg a politikai hatalomgyakorlás – kiváltképpen a demokratikus rendszerekben – megkövetelte a megfontolt szókimondás, azaz a mindenkori hatalmi erőviszonyokat figyelembe vevő, taktikus alkalmazkodás képességét. Az első parlamenti ciklusban a legnagyobb kormányzó párt ikonikus személyiségeinek mozgósító hatása kioltotta egymást. Csurka István és Csoóri Sándor máig érvényes igazságokat mondtak ki kényszerpályára sodródásunk veszélyeiről, de szókimondásukkal nem segíthették a nagyhatalmi játéktérben felkészülten és jó politikai ösztönrel tájékozódó Antall Józsefet.

Ám ha törvényszerű volt is, hogy közéletünknek ez a – mentalitástörténeti gyökerű – konfliktusa megosztotta a győztesek táborát, az MDF-kormány lendületének megtorpanása nem magyarázza sem a bukott állampárt utódszervezetének (MSZP) előretörését, sem ennek a legradikálisabb ellenfelével (SZDSZ) történt későbbi összefonódását. A belpolitikai folyamatok szoros időrendje arról árulkodik, hogy ekkor még nem a hatalomra jutott pártkoalíció fellazulása, hanem a külső segítség hiányában összeomló gazdaság és – annak elháríthatatlan következményeként – a szociális válság okozta a kormány meggyengülését. Az MDF nem az 1994-es választásokon, hanem – a munkanélküliség, az infláció mutatóinak egекbe szökése és a monopolhelyzetbe került, nyugati hátszélell működő liberális médiumok kormányellenes akciói következtében – már 1990 őszén elveszítette szavazótáborának a felét. (Ld. Magyarország politikai évkönyve. 1991. Ökónómia Alapítvány, 592. old)

De térjünk vissza Rabár Ferenc lemondó levelére. Amikor – 1990. október 10-én – elküldte azt Antall Józsefnek, a még nem hivatalos információk ismeretében már pontosan látta vállalkozásának reménytelenségét. Ne feledjük: a kormányfő csak napokkal később, október 14-én, a hazai közvélemény felfokozott várakozásának légkörében utazott Washingtonba. Azért is fontos megjegyeznünk ezeket a dátumokat, mert a protokolláris diplomácia kényszermechanizmusainak és a külpolitika „reál-folyamatainak” bonyolult viszonyára is rávilágítanak. A magyar kormánynak egyszerre kellett *kezelnie* annak – a még 1990. augusztus 30-i keltezésű – üzenetnek a sokkoló hatását (**Zwack Péter nagykövet Jeszenszky Géza külügyminiszterhez címzett feljegyzése. Veritas Könyvek, 3. 211.212.)**), amely szerint „más irányú külföldi elkötelezettségei és belső pénzügyi helyzete miatt az USA csak igen korlátozott mértékű segítséget tud majd ígérni Magyarországnak” („sokkal szerényebb számokról lesz szó, mint amire még egy-két hónappal ezelőtt gondolhattunk”,...) egyszermind *számolnia* annak a ténynek a hosszabb távú következményeivel, hogy „az USA hazánknak egyelőre nem tulajdonít nagyobb jelentőséget.” (**Uo. 211.**)) Ezek a hírek nemcsak azért érték hideg zuhanyként a magyar kormányt, mert az Egyesült Államok már a Kádár-diktatúra időszakában, 1982-től megkülönböztetett szerepet szánt az amerikai–magyar kapcsolatoknak (**Kávássy János Előd: A vég kezdete. Amerikai prognózisok és politikai helyzetértékelés Kelet-Európa jövőjéről a rendszerváltás hajnalán. In: Rendszerváltás 1989. Szerk.: M. Kiss Sándor: Lakitelek, Antológia, 2014. 60-61.**), hanem mert az 1989. júliusában Budapestre látogató Bush elnök – pénzügyi segítség ígéretével – meg is erősítette Washington korábbi szándékát. S ez az ígéret már nem csupán a nyugati színvonalú jólét reményét táplálta, hanem a Nyugat-mítoszhoz kapcsolódó – a történelmünk során többször felparázsló és elhamvadó – tömegérzelmeket is újralobbantotta. Konkrétabban: a Szovjetunió érdekszférájából való végleges kitérés lehetőségét, illetőleg a „haza és haladás” nemzeti perspektíváját miniszterelnökünk fehér házi látogatása akkor villantotta fel, amikor a (US) State Department már levette hazánkat a „megkülönböztetett figyelmet” érdemlő országok listájáról. Nem kell arra gyanakodnunk, hogy egyfajta üzemzavar keletkezett volna az USA külpolitikájában. Nem az történt, hogy az elnöki iroda kommunikációs tanácsadói nem egyeztették volna főnökük nyilatkozatait a külügyi és a pénzügyi tárcák döntéseivel, hanem arról, hogy az amerikai demokrácia morális és spirituális értékei ezúttal is szembekerültek az állam szuperhatalmi érdekeivel. Nem új jelenségről volt szó. Hasonló élményben lehetett része elődeinknek akkor is, amikor – 1852-ben – az Amerikai Egyesült Államokba látogató Kossuth Lajos az együttérzésen és a biztatáson kívül semmit nem kapott; akkor is, amikor az igazságos trianoni békekötésért hadakozó amerikai delegátus gyengének bizonyult a bosszúra éhes antanthatalmakkal szemben; és akkor is, amikor a jaltai békekonferencián Washington az egész térségünkről lemondott a Szovjetunió javára. És ne feledjük azt sem, hogy miután „az amerikai hidegháborús politika Közép- és

Kelet-Európát teljes mértékben alárendelte az amerikai – szovjet viszonyoknak”, „történelmi léptékben pillanatok alatt napirendre tért az 1956-os magyar forradalom”, majd „az 1968-as prágai tavasz eltiprása fölött” is. (Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok Közép- és Kelet-Európában. Országút, 2020. 16. szám. 17. old.*)

Kellő mennyiségű történelmi tapasztalatunk volt tehát ahhoz, hogy felismerjük: az amerikai elnöki szerepkört egyszerre határozzák meg a modern kori demokráciák egymásnak feszülő politikai struktúrái. Az egyik oldalon a morális és spirituális értékeket ápoló intézmények, a másikon egy szuperhatalom gazdasági-, pénzügyi és biztonságpolitikai érdekeit szolgáló bürokratikus mechanizmusok. Hogy a külpolitikájukban mikor melyik dominál, azt elsősorban a pillanatnyi világhatalmi erőviszonyok döntenek el. S miután a magyar rendszerváltozás első szakasza egybeesett tágabb térségünk hatalmi szerkezetének bizonytalan kimenetelű átrendeződésével, az államközi kapcsolatainkban korábban megjelent értékszempontok súlytalanává váltak. A Szovjetunióban felgyorsuló gorbacsovi reformok, a német egyesülés, s végül az iraki háború következményeinek kiszámíthatatlansága miatt Washington Európa-politikájának újratervelésére kényszerült, s ennek az lett az egyik következménye, hogy a magyar–amerikai együttműködés – az *Antall-kormány gazdasági és szociális stratégiájának támogatása nélkül* – a biztonságpolitikai együttműködésre (NATO-tagságunk előkészítésére) korlátozódott. Nem vonom kétségbe, hogy adódhatnak olyan történelmi helyzetek, amikor a közvéleményben újra felértékelődhetnek azok a mítoszok és nosztalgikák, amelyek – az *Országút* több közleménye által is dokumentálhatóan – a Nyugat, s elsősorban Amerika világtörténelmi küldetésébe vetett hitet őrzik kulturális emlékezetünkben (ld.: Kodolányi Gyula: *A szavak súlyáról és belső értékéről – Ronald Reagan és Antall József találkozása; 2020 márc. 31; Jeszenszky Géza: Magyarország és a Nyugat. 2020. 9. szám; A nyugat hibái és orvoslásuk – Viszontválasz Kulin Ferencnek. 2020. 15. sz.*), de az elmúlt tíz év tapasztalatai azt bizonyítják, hogy előbb az érdekérvényesítés bátorságát kell elsajátítanunk ahhoz, hogy partneri kapcsolatainkban közös eszményeink is szerephez jussanak. (Azt a fajta gondolkodásmódot tartom követendőnek, amelyet Magyarics István képvisel az *Országút* 16. számában közölt *Az Egyesült Államok Közép- és Kelet-Európában* c. írásában.)

3 .

A harmadik tünetcsoport, amelyben a Rabár-nyilatkozat lehangoló diagnózisának okait nyomoznunk érdemes, egy immár másfél évszázada zajló nyelvi háborúnak a végkifejletével függ össze. Nemcsak azt jelenti ez, hogy felgyorsult az a folyamat, amelyben a politikai szótár kulcsfogalmai – ’jobboldali’, ’baloldali’, ’konzervatív’, ’liberális’ – elveszítették eredeti jelentésüket, hanem azt is, hogy ezeknek a jelentésváltozásoknak az ideológiai frontvonalakon és a köztudatban nyomon követhető üteme és iránya egyre nehezebben összehangolható.

A szóban forgó kulcsfogalmak persze már harminc évvel ezelőtt sem tartoztak azonos súlycsoportba. Akkor – miután a bal- és a jobboldali ideológiák egyaránt sza-

lonképtelennek minősültek – a liberalizmus és a konzervativizmus hívei között zajló szellemi csaták uralták a nyilvánosságot, mára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy egyik fogalompár sem képes megragadni a XXI. század globális kiterjedésű „kultúrharcainak” valódi tétjét: az egyén identitását és közössége szuverenitását egyidejűleg biztosító létfeltételek megőrizhetőségét. Nem azt jelenti ez, hogy lezártnak, történelmileg meghaladottnak tekinthetjük a politikai eszmetörténet XX. századi állóháborúit. Miközben a liberalizmus és a konzervativizmus ütközeteiben mindkét fogalom elveszítette klasszikus értéktartalmainak egyértelmű jelentését, a feledhetőnek tűnő baloldaliság sérülékeny és manipulálható fogalma a liberális szellemi térben újra hódít, s ezzel új kihívás elé állítja az értékelvű, nemzeti elkötelezettségű politikát. Nem pusztán egy importált ideológiával van dolgunk: a nyelvi háború újráledésének okai hazai politikai viszonyaink immár három évtizedes múltjában is fellelhetők. Az összeomló állampárt maga alá temette a klasszikus baloldal szellemi örökségét is, s ez a (váratlanul nem mondható) fejlemény az új pártokat nyelvpolitikai manőverezésre készítette. Ennek az újra eszkalálódó eszmeharcnak már két – jól elkülöníthető – szakaszát tanulmányozhatjuk.

Az elsőt az új pártok hadüzenet nélküli önvédelmi akcióival jellemezhetjük, amelyeket mindkét oldalon a kompromittálódott szocializmustól való elhatárolódás kényszere motiválta. A népi baloldal szellemi örökségét tovább vivő MDF – jóllehet nemcsak eszmetörténeti háttérrel, hanem a „reformszocialistákkal” kialakított kapcsolatait is össze tudta egyeztetni nemzeti elkötelezettségével – *jobbközép* politikai erőként határozza meg önmagát, s a rendszerváltó koalícióval szembeni revans vágya a szocialista utódpartot is arra készítette, hogy – akár a liberálisokkal való összefogás árán is – feledtesse *baloldali* múltját.

Sem az egykori „jobboldali” pártkoalíció, sem „balliberális” ellentábora nem számolt azzal, hogy a nyelvpolitikai játszmák pillanatnyi közönségsikere csalóka lehet. Egyik oldalon sem tudatosult, hogy a tradicionális baloldali értékek és a nemzeti érdekek iránti elkötelezettség a szavazópolgárok többségére jellemző társadalomlélektani tény, s hogy ezek az identitáselemek mindaddig nem válhatnak közösségformáló erővé, amíg a politika egymással szemben próbálja őket mozgósítani.

Márpedig ma – a nyelvi háború újabb szakaszában – ennek lehetünk a tanúi. A kormány ellenzéki szivárványkoalíciója – a magyar politikai eszmetörténet ismeretének hiányában – az anarchiából diktatúrát varázsló ’baloldali’ ideológiák importálhatóságában reménykedik, a nyelvi tér másik pólusán a differenciálatlanul értelemezett történelmi magyar baloldal áltudományos érveléssel történő demonizálása zajlik (**ld. Gróh Gáspár kitűnő vezércikkét az Országút 2020. 18. számában, illetőleg Beke Albretnék A kommunista Illyés c. könyvéről írott – megjelenés előtt álló – kritikai elemzését!**)

Ha a nemzeti oldal arra törekedne, hogy meg tudja szólítani a különböző politikai hagyománytudatú polgártársait, még volna esélyünk, hogy elkerüljük az anarchiát és a diktatúrát. Rabár Ferenc lemondó levelének és 1990 őszének tanulságai ezért is aktuálisak.

Az SZDSZ Nyilatkozata

Az SZDSZ Ügyvivői Testülete jogosnak tartja a hosszú időn át halogatott, majd előkészítés nélkül bevezetett áremelés elleni országos tiltakozást.

Öt hónapos fennállása alatt a kormány bebizonyította, hogy nem tud mit kezdeni gazdaságunk mélyülő válságával. A mai napon bebizonyította, hogy nem tud mit kezdeni a romló életkörülmények miatti társadalmi tiltakozással. Az erőszakkal való fenyegetés megengedhetetlen, csak tárgyalásos megoldás lehetséges. Most már nem csupán a benzin áráról van szó.

**Az országnak haladéktalanul
felkészült,
a lakosság bizalmát megszerezni képes kormányra
van szüksége.**

Addig is biztosítani kell az élet normális menetét. Felhívjuk a tiltakozó mozgalom résztvevőit, hogy semmiféle provokációnak ne üljenek fel, védjék a rendet és a nyugalmat. Felhívjuk a közellátás, a szállítás és az egészségügy dolgozóit, hogy – mint eddig is tették – biztosítsák a lakosság ellátását.

Felhívunk minden szabad demokrata szervezetet, hogy támogassa a békés tiltakozó mozgalmat, valamint a közellátás és a közrend fenntartását.

Budapest, 1990. október 26., 13 óra 30 perckor

az SZDSZ Ügyvivői Testülete

Az 1990-es „taxis” puccs hátteréhez. Az SZDSZ önmeghatározása szerint: „a szabadság és a szolidaritás pártja”. Elnöke: Kis János. Operatív irányító szerve a 11 tagú Ügyvivői Testület. Tagjai: Béki Gabriella, Hack Péter, Hankó Faragó Miklós, Haraszti Miklós, Magyar Bálint, Mécs Imre, Pető Iván, Rajk László, Soós Károly Attila, Wekler Ferenc. Parlamenti frakcióvezetője: Pető Iván, aki október 14-én váltotta Tölgyesi Pétert.

PALKOVICS TIBOR

„Minden ajtót kinyitni”*

HAMVAS BÉLA 1945 ÉS 1950 KÖZÖTTI
ÍRÁSAIHOZ

Szinte alig felmérhető a szemléleti és gyakorlati perspektíváknak, törekvéseknek és impulzusoknak az a sűrűsödése és feszültsége, amely Hamvas Béla életének és munkáinak az 1945 tavaszától 1950 decemberéig, vagyis életműve addigi összegzését, mérlegét és tükrét is jelentő *Karneval* című regénye lezárásáig tartó időszaknak a sajátja.

Néhány héttel Budapest ostroma után, a Fővárosi Könyvtár évkönyvének beszámolója szerint 1945 márciusának elején, Hamvas Béla ismét könyvtári szolgálatba állt, s munkatársaival az Óbudai 8-as Számú Könyvtár épületének állapotfelméréséhez látott: „Március 9-én ajtó és ablak nélküli helyiség meredt a belépőre. A falakon belövés okozta lyukak tátongtak, a mennyezeten csőrepedéstől származó vízfoltok éktelenkedtek és a falakon pedig a víz szivárgott végig. A felázott faltörmelék a könyvespolcokra hullott és az ázott vakolat és a csepegő víz már a könyvvállványt is kikezdte. A padlózatot víztócsák borították el és azon különböző eredetű szemét hevert. Ilyen körülmények között kellett a rendbehozatali munkát megindítani.”¹

Miközben a külső, tárgyi világ romjai és veszteségei között Hamvas Béla még 1945 márciusának közepén is az alig elviselhető nélkülözések és az éhhalál szüntelen közeledésének aurájában élt, naplófeljegyzéseiben megpróbálta addigi életének és szellemi világának mérlegét is megvonni, s válságossá lett helyzetének személyes összetevőit – azoknak minden következményével együtt – önmaga számára világossá tenni.² Másfél év távlatából, Várkonyi Nándorhoz írt levelében mindezt így idézi fel: „Tudod, amikor az ostrom után a pincéből ötheti koplalás után feleséggel kimászunk, lakásom romhalmaz, házról házra járva a februári fagyban mások könyöradományából éltünk két hónapig és végül aztán sikerül megállapítanom, hogy úgy látszik, egy darabig még élni fogok, akkor elhatároztam, hogy »mindent újrakezdek«. És pedig előlről. Mindent előlről...”³

Hogy milyen hőfokon, intenzitással és lendülettel fogott neki munkájának Hamvas Béla ebben az említett, mintegy hetven hónapot átfogó időszakban, nem csupán akkor mutatkozik meg, ha valaki az ekkor született művek és előadások több mint nyolcvan tételt számláló címsorát áttekinti, hanem ha számba veszi azt is, hogy ezek között – a sok száz oldalnyi napló- és munkajegyzet mellett, valamint az egyéb „kisebbségi” írásokon kívül – olyan léptékű és terjedelmű művek szerepelnek, mint a *Pert em Heru* fordítása és kommentárjai, az *Anthologia humana* gyűjteménye, a *Titkos jegyzőkönyv*, az *Unicornus*, vagy a *Silentium* „zsoltároknak” is nevezett esszéi, a *Maya*, A bor filozófiája, az *Óda a huszadik századhoz*, a *Ferradalom a művészetben*,

* Hamvas Béla A világ hazahívása című gyűjteményes kötetéhez írott tanulmány átdolgozott, kiegészített változata.

a *Regényelméleti fragmentum*, a *Tabula Smaragdina* és a *Magia-szutra* több száz kéziratot oldalt számláló tanulmányai, vagy épp maga a *Karneval*.

Az újonnan meginduló szellemi élet ígérete volt, amikor 1945 júliusában az Egyetemi Nyomda szerkesztői megbízást adott Hamvas Béla számára egy olyan tanulmány-sorozat összeállítására, amely „magába foglalná a szociológiai, közgazdasági, irodalmi, művészeti, politikai, filozófiai és természettudományi kérdések tárgyalását, a tudományok mai helyzetének megvilágítását és legfőbb problémáit”.⁴ A tervek szerint az év végéig a kiadó *Az Egyetemi Nyomda Kis Tanulmányai* sorozatcím alatt tizenöt füzetet jelentetett volna meg, arányaiban tíz fordítást és öt magyar szerző írását, amelyek közül 1945-ben végül tíz füzet készült el. A sorozatot Hamvas Béla *A száz könyv* című írása nyitotta, az évadban az egyetlen, eredetileg is magyar nyelven írott műként.⁵

Ekkor még bizonyára nem sejtette, hogy mindjárt e szerkesztői tevékenységével, valamint az 1946 elején megjelent *Füstparipán* és a *Lukács Györgyről* szóló írásával – de főként majd a *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* című kötettel – az elsők között válik nem csupán a kritika, hanem az ideológiai támadások célpontjává, amely 1948 közepére a szellemi életből való kiszorulását eredményezi.⁶ Keszi Imrének a *Diárium*ban megjelent ingerült és ellenséges hangvételi reakciója Hamvas Béla *Füstparipán* című írására⁷ azonban csupán látszólag volt kezdőpont, sokkal inkább egy, már korábban megindult és akkumulálódó folyamat részét képezte, amelynek konkretizálására a háborút követő új politikai tér csak alkalmat adott, s amelynek Lukács György fellépése, valamint Szigeti Józsefnek és Keszi Imrének a Hamvas Béla és az „Egyetemi Nyomda kultúrpolitikája” elleni ismételt támadása⁸ csupán záró fejezete volt. Keszi Imre mindezt 1948-ban már nyíltan fenyegető retorikával tette világossá: „Hamvas Béla működésére a baloldal másfél évtizeddel ezelőtt figyelt fel először, amikor Thomas Mark álnéven kezdte meg gyalázkodását a valóság nagy írói, elsősorban Ady Endre ellen.”⁹

Annak ellenére, hogy Lukács György 1947 őszén az absztrakt művészet magyar elméleteiről szólva¹⁰ – jóllehet Hamvas Béla és Kemény Katalin közös könyvét a „Nyugaton divatos ellenforradalmi publicisztikaként” jellemezte, s több hasonló, már ekkor sem sok jót ígérő kifejezéssel vette körül – írásával még a kritika talaján maradt, mégis kétségtelenül megadta az indíttatást ahhoz, hogy a megkritizált műről nem sokkal később a „Magyar Kommunista Párt tudományos folyóirata”, a Fogarasi Béla szerkesztette *Társadalmi szemle* máris úgy nyilatkozzon, mint amelynek „mindenki számára nyilvánvaló a politikai összefüggése a reakcióval”¹¹, s hogy egy évvel később, már egészen más hangnemben – Kállai Ernő és Hamvas Béla mellett immár Kerényi Károly munkásságát is „értékelve” – végül maga Lukács is úgy fogalmazzon: „...az imperialista rothadás ideológiáját *ideológiailag* meg kell semmisíteni és éppen Lenin mutatta meg, hogy itt nem lehet szó kíméletről, megalkuvásról.”¹²

Miközben a realista és absztrakt művészeti irányokról kibontakozott vita során¹³ Hamvas Béla és Kemény Katalin közös kötetének művészetelméleti állásfoglalását ideológiai oldalról egyfajta „esztétikainak álcázott politikai reakció” kategóriájában értelmezték, a valós helyzet épp fordítva állt: az esztétikai kérdések mentén egyre

erősödő politikai-ideológiai nyomás alá helyezték mindazokat, akik az absztrakt művészet „elméleti igazolóiként” vonták magukra a figyelmet.

A *Válasz* folyóirat 1947-es decemberi számában a vitára reagálva *Realista és absztrakt művészet* címen – a kevesek egyikeként – egy olyan írás is megjelent, amely Lukácsnak a már említett, e témát érintő első megnyilatkozásában is pontosan érzékelt kritikájának felhangjait: „...ma a politikai izmusok villogtatják bárdjukat a szellem felett... Veszedelmes út ez!... Éppen ezért elképesztő, sőt ijesztő, ha az a tudós, aki mindig hangoztatja, hogy ismeretelméleti alapon áll, aki a kérdéseket mindig szociális szempontból vizsgálja, – egy olyan művészet felett, amely tőle nyilván távol áll, súlyos politikai ítéleteket mond ki.”¹⁴

Természetesen sem a publikálási lehetőségek köréből kiszoruló Hamvas vagy Kállai munkásságának, sem a '48 végén megszűnő *Európai Iskola* vagy a *Galéria a 4 Világtájhoz* művészeti csoportosulásoknak semmiféle közvetlen politikai tartalmuk nem volt, csupán az emberi világ permanens válságában a valóságnak a politikai-társadalmi-gazdasági szegmensére való egyoldalú és végletes leszűkítésével szemben a létezés univerzalitásának és sokszerűségének a művészetekben megnyilatkozó lehetőségei mellett foglaltak állást.

Hamvas Béla a művészetek számára ebben az időszakban nem kisebb perspektívát vázolt fel, mint az emberi lét művészet általi megújításának lehetőségét – mégpedig gondolatában közvetlenül Rudolf Pannwitz „múzsaiság” fogalmához kapcsolódva. Pannwitz számára „a múzsai (*das musische*) az emberi virágzása, mégpedig úgy, hogy ennek az emberinek nem csupán a csúcса, egyik vagy másik ága, hanem a maga egésze virágzik és átvirágzik (*überblühen*).”¹⁵ Pannwitz a létezés múzsai arculatát és valóságát mintegy az emberi lét-dimenzió önmagát kiteljesítő növekvéseként érzékelt, az egyes művészeteket pedig mint e múzsai létvalóság „virágzás-teljességéből” kicsapódó tiszta kristályokat szemlélte, amelyek ugyanakkor úgy zárják magukba minden múzsainak és emberinek a foglalatát, akár egy növény magjai saját megnyilatkozásának és kiteljesedő virágzásának egészét. Hamvas szemléletében *minden körülménytől függetlenül* itt, a „múzsai beavatásában”, a lét értelmének sugárzó középpontjában az ember *egészleget* átvalósulásának kitüntetett lehetősége nyílik meg. A művészetben számára is olyasvalami jelentkezik, ami „az egész embert, a külsőt is, a belsőt is egyszerre, egy időben és ugyanakkor érinti és magával tudja ragadni.”¹⁶

Az 1946–51 között vezetett naplójának egy szakaszában – ahol nem mellékesen a *Realizáció* címmel négy ütemben kibontott feljegyzése, valamint Jakob Böhme két szövegrészletének fordítása is szerepel – egyenesen a „művészet-megértés kulcspozíciója” kifejezést említi, s a művészetnek e rendkívül hangsúlyos pozicionálása és ebből adódó következményei nem csupán az olyan, közvetlenül művészetelméleti és képzőművészeti témákat érintő megnyilatkozásaiban jut érvényre, mint a *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* kötete, az Esztétikai Társaság körében tartott felszólalások, a kiállításokról szóló beszámolók (*Két kiállítás; Vándorkiállítás Pécsen; Lossonczy Tamás tíz táblája*), vagy az absztrakt és realista irányzatok vitájához kapcsolódó hozzászólása (*Neorealizmus*), hanem jelen van a kor-

szak válságát elemző gondolatokban („Válság 1956”; *Művészet és társadalom*), kritikai esszéiben és önreflexív ismertetőiben (*Költészet 1946.*; *A láthatatlan történet*; *Anthologia humana*), a szellemi megvalósítás módszertani kérdéseiben (*Realizáció*; *Meditáció*), közvetve pedig pedagógiai témájú írásaiban is (*Karácsony Sándor*; *Nevelés a béke szolgálatában*)¹⁷, de legalább ilyen súllyal ennek az időszaknak csaknem valamennyi munkájában, különösképp és lényegi vonásokban a „hagyomány és kereszténység” viszonyát tárgyaló műveinek kérdéskörében.

Ez utóbbiak vezérfonalát Hamvas számára már a '40-es évek első felében Jakob Böhme gondolkozása jelentette: „Jakob Böhmét olvasom és az a benyomásom, hogy egész Európában Böhme áll a szentkönyvekhez a legközelebb... Ismét, mint oly sokszor életemben, kellő pillanatban megkaptam a Vezetőt, aki tovább visz... Böhme őskori hagyomány alapján áll (persze anélkül, hogy tudna róla, mert csak a Bibliát ismeri), de az egyetlen európai (tanítványán, Baaderen kívül), aki tudja, mi a kereszténység az őskori hagyomány után és fölött.” A hagyomány és a kereszténység kapcsolatának megfogalmazásában és tisztázásában Hamvas a véglegesen Böhme nyomán kirajzolódó három alapvető logikai forma (analógiás-, azonosság- és egységlogika) megkülönböztetése és a böhmei egységlogika *inqualieren*-fogalma (az elemek kölcsönös áthatása) mentén halad, s ezek alapján jut el a kereszténység minden intézményesült formáján túl levő evangéliumi törvényfelettségének mint a hagyomány beteljesedésének gondolatához.

Itt, a törvényfelettségnek ebben a „megnyílt és feltárt állapotában”, ebben a „szabad elvfölöttiségben”, a „hit” világában, ahol a fix és stabil pontok körül kristályosodó végleges érvényű tanítás helyett, a „törvény” helyett a középpontban a személyiség szüntelen haladó mozgása áll, itt fut egymásba a '40-es évek második felében Hamvas számára a szenzuális és természetelvű látást elhagyó absztrakt, imaginatív művészet kibontakozásának a jelentősége, a „polifon tudattartalmak” szabad mozgásának megnyíló esszényelv „inqualitása”, s itt nyeri el végleges hangsúlyait a szociális rendeken és osztályokon túllépő, az individuális és kollektív társadalmi formákat egyaránt meghaladó „oikonomia” gondolata, a „Heimholung der Welt, a világ hazahozatala, a világ hazahívása” – ahogy munkajegyzeteiben fogalmaz.

Hamvas 1947 folyamán – részben az új, „böhmei stádium” szemléleti eredményeinek begyakorlásaként és megszilárdításaként – Jakob Böhme néhány műve részletének fordítását határozza el. Az elsőként választott írásról, s magának a munkának a nehézségeiről néhány hónappal később pécsi orvos-barátjának, Záhonyi Aladárnak, a *Sorsunk* folyóirat munkatársának írott levelében számol be: „Még a télen belefogtam Böhme De signatura rerum fordításába. Ezt is folytatni akarom és kellő kommentárral ellátni. A fordítás elég értelmes. Ami nehéz, az Böhme nyelvének súlya és tömör ereje. Ez a latin-német nyelv magyarul! Csaknem lehetetlen. De kell, hogy végül legyen magyar Böhme.”¹⁸ A további fordítási tervek között Böhme 1623-ban *Mysterium Magnum* címen írt művének első harmincegy fejezetét jelölte meg, mivel azonban saját kötete a háború alatt elveszett, a fővárosi könyvtárakban pedig nem jutott hozzá, Záhonyihoz fordult segítségért, aki hosszas közbenjárásra a Pécsi Egye-

temi Könyvtárból, az egykori püspöki gyűjteményből szerezte meg a mű egy korabeli példányát.¹⁹ Hamvas még a nyár folyamán egy német nyelvű kivonatokat és hozzá fűzött kommentárokat tartalmazó *Böhme-naplót*²⁰ készített, amelyben a maga számára tett legfontosabb észrevételeket és összefüggéseket jegyezte fel. A tervezett „magyar Böhme” néhány évvel később, az ’50-es évek elején *A lélekről szóló negyven kérdés (Vierzig Fragen von der Seele, 1620)* fordításával valósult meg, egy hozzá írt tanulmánnyal együtt, amelynek egy korábbi tervezetét Hamvas Béla már a negyvenes évek végének ebben a rendkívüli időszakában felvázolta.²¹

E korszak sajátosságáról és kontextusáról szólva – a fentebb említettek írások mellett – nem lehet megfedkezni azoknak a műveknek legalább hozzávetőleges számbavételéről, amelyek azóta elvesztek, vagy máig lappanganak: ilyen az 1944 őszén már megkezdett *Bhagavad-Gita*-fordítás; az 1947 tavaszán angol nyelvre fordított *Seth: Tradition and Christianity* (Seth: hagyomány és kereszténység) című írása, amelyet John Cowper Powys angol regény- és esszéíró részére, valamint Gilbert Turner richmondi könyvtárosnak is elküldött, akivel Hamvas Powys közvetítésével került kapcsolatba²²; szintén ide tartozik *A Kis Démokritos* (1947) címen rövidebb írásokból összeállított gyűjtemény; a *Haditerv az asztalfiókban* (1948) című cikksorozat, valamint a *Tíz előadás a válságról, vagy a huszadik század uralkodó eszméi* (1948).

Ez utóbbi írás hosszasan, közel három éven át foglalkoztatta Hamvast. Első változatáról²³, legalábbis annak utolsóként kidolgozott két fejezetéről, részletesebben a következőképp számol be egyik levelében: „Most a *Tíz előadás* utolsó fejezete van munkában: olyan rész, ahol kb. 50-60 kortárs kerül szóba, néhány sorban: karakter, jellemrajz, jelentőség, eredmény. Nem lehet egy iramban írni. Aztán a zsidókérdés-fejezet, amely egészen különös módon nehéz, bár forrásaim a legkitűnőbbek. Valóságos hydra ez! Meg kell elégednem részeredménnyel.”²⁴ Az elkészült művet a Szabó Lajossal és Tábor Bélával együtt alakított munkaközösségükben, 1948 augusztusában tervezte megvitatni, amely eseménytől Hamvas nem kevesebbet várt, mint hogy „a megbeszélés jobb lesz, mint a mű”²⁵. Írásával Hamvas Béla valóban elégedetlen volt²⁶, s ebben talán a közös megbeszélés alkalmá is megerősíthette, mindenesetre 1949 őszén a mű átdolgozása mellett döntött, amit végül 1951 januárjában *Tizenegy előadás a válságról* címen véglegesített.²⁷

Ugyanitt kell megemlíteni azokat az előadásokat is, amelyek ebben az időszakban szokatlan sűrűséggel követték egymást, jóllehet Hamvas korábban is számos előadás és rádióműsor meghívott résztvevője volt. Bizonyos, hogy ebben a világháborút követő új, Hamvas által többször is *tabula rasa*-nak nevezett időszakban a veszteségek nyomán még inkább előtérbe kerülő közvetlen személyesség fokozott igénye, az „élő ember szenvedélye” is hozzájárult ahhoz, hogy 1945 végétől 1947 decemberéig – a kezdetben szűkebb körű, majd szélesebb keretek között zajló ún. „csütörtöki beszélgetések” trialógusai és előadásai mellett²⁸ – jóval több alkalommal vállalt nyilvános részvételt valamely előadás, hozzászólás, beszélgetés vagy vita keretében²⁹, mint a megelőző másfél évtizedben: „Az egyetlen nagy pozitívum számomra – írja Kerényi Károlynak –, hogy amióta nincs otthonom, nincsenek könyveim, nincs íróasztalom

– vannak barátaim! És a cserét elfogadtam, sőt. Nyertem. Az élő ember különös szenvedély most itt néhányunknál és kitűnő szenvedély.”³⁰

A legitenzívebb időszak e tekintetben az 1946-os esztendő volt számára, amikor csaknem minden hónapra jutott egy vagy több meghívás, leginkább a fővárosban, de gyakran távolabb is. Ez irányú elhatározásának nyitottságát mutatja, hogy előadóként nem csupán olyan, számára ismerős szellemi környezetben zajló események résztvevője volt, mint a *Diárium* folyóirat vonzaskörének rendezvényei, vagy a kortárs művészeti csoportosulások kiállításai, hanem előadást vállalt a „*Magvetők élő folyóirat*” elnevezésű, Jankovich Ferenc író, költő által kezdeményezett országjáró rendezvénysorozat népművelő „műsoros irodalmi estjén” is.³¹

A fennmaradt beszámolók és visszaemlékezések szerint Hamvas rendkívül megragadó módon, személyes érintettséggel, mindig lényegi és meglepő összefüggésekben vázolta fel témáját, s a legszűkebb keretek között is az „egészre”, az „egyetemesre” nyíló távlatokat tudott teremteni. Az 1947-es júniusi könyvnapokra megjelent *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* című művének kötetbemutató előadásáról hasonlóképp számol be a *Corvina* közlönye: „Rövid előadása több volt szokványos beszámolónál: valósággal a múlt és jelen szellemtörténetét vázolta fel dióhéjban.”³²

Az előadások intenzív légkörét érzékelteti Lossonczy Tamás személyes visszaemlékezése és összefoglalója is, amelyet 1948. június 28-án naplóbejegyzésében rögzített a két nappal korábbi eseményről: „Szerdán Hamvas Béla előadás az Európai Iskola Üllői út 11. sz. alatti helységében (a terem zsúfolásig tele, lelkes fiatal és idős hallgatósággal). A Tolték népről beszélt.”³³

Mint levelezéséből is kiderül, az előadásoknak ez az eleven aurája magát Hamvast is rendkívül inspirálta³⁴, azonban minden személyes és életszerű jellege ellenére a megnyilatkozásnak ezt a formáját egyre növekvő súllyal érezte magára nehezedni, aminek Várkonyi Nándorhoz írt levelében már 1946 októberében hangot adott: „Most elég sok előadás köt le. Egyet az angol követségnek tartok holnap (»Modern angol irodalom«), egyet a Forum Club-ban, egyet a Protestáns napok alkalmával »Kereszténység és demokrácia« címmel és lehet, hogy a Válasz matinéján is beszélni fogok. Így aztán tulajdonképpen munkámhoz nem jutok. De remélem, le tudom zárni ezt a sürgés-forgást és elmélyedhetek.”³⁵

Ez az elmélyülés Hamvas részéről azonban nem csupán az írásra való koncentrált igényének elsődlegességét jelentette. A korszakot egyértelműen meghatározó „új és nagy mérték”³⁶ alapszava kétségtelenül a *realizáció*, a *megvalósítás* – a maga összes vonzatával és szemléleti következményeivel együtt. A realizáció szellemi valósága, jóllehet más és más formában, ezt megelőzően is alapvető volt számára – a korai írásokban a gondolat megragadottságának és „testté válásának” követelményében, majd a harmincas évek közepétől az „exisztencia átvilágításának” mozzanataiban, később az archaikus szellemi hagyományok világának döntő valóságaként hangsúlyozva valójában minden művének alaphangját adja, azonban a realizáció mint a konkrét és személyes életgyakorlatnak a maga sajátos, későbbiekben is megmaradó formája,

mégis ekkor, a világháborút követő újrakezdés időszakában jelentkezik írásaiban és munkajegyzeteiben: mint az emberi létezés egyik legközvetlenebb, s ugyanakkor leginkább komplex mozzanata, mégpedig az archaikus hagyományok szigorúan reguláris megvalósítási metodikájához képest egy evangéliumi törvényfelettség jegyében. A megvalósítás és megvalósulás többszólamú kibontakozását Hamvas Béla már 1946 áprilisában három alaptételben foglalta össze: *I. A lét minden emberben állandóan teljes egészében esedékes – II. A valóságot a maga teljességében el kell ismerni – III. Az összes lehetőségeket birtokba kell venni.*

Ennek egyik igen lényeges, más mozzanatokkal is összefüggésben álló vonása a Hamvas által gyakorta hangsúlyozott *hűség és jelenkortudat*. A hagyomány és a kereszténység egymáshoz való viszonyának tisztázási törekvését – amely Hamvas számára hangsúlyosan nem teoretikus kérdés, hanem a lételemegek belső rendjének és elrendezésének a szellemi megvalósítás folyamatában játszott lényegi és elengedhetetlen mozdulata – végigkíséri a *jelenhez* való viszony tudatosításának hangsúlyozása. Már 1941-ben így fogalmaz Gulyás Pálhoz írt levelében: „Vallásom azóta kezd erősödni, amióta felismertem az európai hűtlenségét saját isteneihez és Istenéhez.” Ennek a felismerésnek a kiszélesedéseként, a kereszténységhez való hűség bizonyosságában bontakozik ki a jelenkortudatnak és a korhoz való hűségnek az a mozzanata, amely – mint a valóság teljességének elismerése – Hamvas számára a realizáció folyamatának és módszerének integráns részévé válik. Nem véletlen, hogy ennek a kérdéskörnek egyik különös, sajátosan ironikus hangvételű alpmunkája, az *Óda a huszadik századhoz* című írása, a tisztázási időszaknak ebben a legforrongóbb szakaszában, 1947 tavaszán született. A művet barátjának, Záhonyi Aladárnak is elküldte, akinek néhány kritikai megjegyzésére reagálva Hamvas a következőket válaszolta: „Az Ódának mégis hálás vagyok (én). Nézd meg erről az oldalról: ami a térben a haza, az az időben a kor. Akkor nyertem, ha hű tudok maradni hozzá. Sohasem tudtam magamban a korhoz való hűséget realizálni. Az Ódában először öleltem meg és ismertem fel benne az Idő-Anyát, aki táplál. Egy kicsit el van viccelve?... Írj időtlenségedből. Én már a „kor”-ban vagyok, ez a másik pólus, ami azt jelenti, hogy polárisan *ugyanaz*.”³⁷

Az *Ódához* kapcsolódva 1947 tavaszától az ősz végéig Hamvas Béla még három másik, hasonló hangvételű esszét is kidolgozott – ezek: *A fekete művészet – Hiedro Lascaro és a lascarizmus – Paradoxon az igazságtalanságról* –, amelyeket az *Ódával* együtt *Speak easy* kötet cím alatt foglalt nagyobb egységbe.³⁸ Jóllehet Hamvas megfogalmazásában a „speak easy” kifejezetten az „arrogáns világnézeti tanulmány” ellentűfajaként keletkezett, azonban ami a négy esszét tárgyuktól függetlenül és közös hangnemük mellett egybekapcsolja: az „esprit de vigilance” – az éberség szellemének sajátos megnyilatkozása. A „speak easy” valójában egyszerre szellemi magatartás, s ugyanakkor egyfajta nyelvi-stilisztikai tér, amelyben egy sajátos oszcilláló irónia működik, ahol minden egyszerre „igen is meg nem is”, az ellentétek felszabadítása és egymásba játszása. Amint ez az oszcilláló mozgás a nyelvi megfogalmazásban elkezd feloldani tárgyát, ugyanakkor a másik oldalon rögtön szilárdítani kezdi. Hamvas számára ebben az állítva tagadó és tagadva állító mozgásnak a sosem nyugvó egyensú-

lyában valósul meg az, ami által a szellem el tudja kerülni a lezártágra és befejezettségre irányuló önkéntelen és kényszerítő hajlamát, amely „a dolgokat készen, lezárva akarja látni, – megoldva, megfejtve, végleges állapotban”, s ami valójában „az ember befejezetlenségéből, az egész lét nyíltságából, minden élet lezárhatatlanságából következik”.³⁹

A szemlélet kötetlen mozgásának, az elvfölöttiségnek, a világnézetektől való távolságnak az esszé műfajában és nyelvezetében kezdettől hordozott szabadsága Hamvas számára eleinte egészen önkéntelenül, csaknem ösztönszerűen, egyfajta belső hangoltság révén, majd később – önmaga helyzetét részleteiben is tisztázva – teljes tudatossággal kapcsolódott egybe a kereszténység törvényfeletti világában megkívánt szellemi magatartással, amely „nem tanít, nem épít rendszert, nem épületet konstruál, hanem odaadja magát a logos teremtő erejének, beszél és *maga sem tudja hol fog kilyukadni*, de egy biztos: a teremtő logos nemzőerejét továbbítja”.⁴⁰

Együttal a korhoz, a pillanathoz való hűség is ez, amely minden rekonstrukció és reprodukció helyett a jelen nyitottságába akar lépni, hogy az ismétlések zárt körét (hagyomány) parabolává (kereszténység) feszítse szét.⁴¹ Ahogy a művészet klasszikus formáinak a felbomlásában és az absztrakt irányok jelentkezésében Hamvas a valóság egy közvetlenebb és intenzívebb jelenlétének felmerülését érzekelte, úgy látta meg a nagy társadalmi rendek és formák megingásának és elmúlásának folyamatában a megnyílás lehetőségét az ember valódi közösségi létének „alpállása” (ill. „végállomása”⁴²) felé. A hagyományosan kiépült struktúráknak ilyen jellegű feloldódása Hamvas számára csakis ezért az eszkatológiai szituációra való folytonos nyitottságáért, csak az emberi lét felemelésének hatványozott lehetőségéért kaphatott pozitív értelmet: „Ezért a rendek és osztályok felbomlása nem »haláljelenség«, nem a »kultúrák vége«, nem »Untergang«, hanem igenis haláljelenség és a kultúrák vége és »Untergang«, de – a valódi lét kezdete, Isten országának megvalósulása és a »kultúrának« a »lét« dimenziójába való felszívódása. A mai idő az őskori hagyomány alapjáról tekintve viggasztalan és visszavonhatatlan felbomlás és pusztulás és megsemmisülés, – a sötét korszaknak, a kali yugának végső fázisa, a lealacsonyodás és elzüllés egyre növekvése és az emberiségnek a halálba való rohanása. A halálon túl és a halálban csak a kereszténység látja meg a lehetőséget a »valódi lét« kialakulására: az osztálytalan testvériségben, a keresztény emberiségben, a történet felszámolásában, a kultúrák likvidálásában és viszont, a teljes értékű, abszolút, idő és történet és kultúra fölött álló lét realizálásában.”⁴³ Ezen az oikumenikus-eszkatológiai perspektíván kívül Hamvas számára a jelenkor szituációjának minden egyéb megközelítése korlátozott és szűkös, olyan valami, amelyen – mint írja – szüntelenül érezni „a provinciális fenevad lassú rágását”.

Ennek megfelelően csupán e rendkívül komplex, mind az individuális, mind a kollektív megoldásokon túllépő látásmódban, amely egyedül képes arra, hogy az egyetemes személyesen mondja ki, csupán ebben és ennek állandó vonzataival jelölhetők ki az értelmezésnek azok az irányvonalai, amelyek mentén Hamvas Béla viszonyulása az 1945 után fokozottan előtérbe kerülő marxizmus, szocializmus és közgazdaságtan kérdéseire a maga valóságos szellemi összefüggésében megrajzolható.

Fogarasi Béla *Marxizmus és logika* című könyvéről írt munkajegyzeteiben Hamvas a „marxizmus szakrális szavai”-ról (tőke – termelés – munkás – fogyasztás – csere – osztályharc stb.) készít jegyzéket, megállapítva annak „teológiai gondolkozását”. Főként az orosz emigráció vallásfilozófusaihoz kapcsolódva Hamvas a marxizmust és szocializmust már korábban is egyfajta vallásos gondolkozási archetípus (*Heilslehre*) szekularizált formájaként fogta fel, hasonlóképp, ahogy a kommunizmus értelméről és eredetéről gondolkozva Nyikolaj Bergyajev az orosz kommunizmust a régi orosz messianisztikus eszme transzformációjaként és deformációjaként ragadta meg.⁴⁴ Hamvas szemléletében is olyan „gondolkodásstruktúra ez – miként Fogarasi könyve kapcsán írja –, amelynek középpontjában az egyéni tudatnak valamely módszerrel való felszámolása áll. Történhet ez a XIX. század terminológiájával, történhet az ókor alexandrinus filozófiájának nyelvén, végül is nem sokat jelent. Az elemek különböznek, maga a gondolatrendszer végül is teljesen ugyanaz...”⁴⁵

Megközelítéséből adódóan ennél fogva Hamvast nem érinthette a marxizmussal kapcsolatban használt kifejezéseinek olyan „helyreigazítása” sem, mint amelyet írásaira reagálva Keszi Imre fogalmazott meg, mikor az „öskommunizmus” fogalmának olyan hamvasi felfogását bírálata, amely azt mint „alapállás” veszi tekintetbe⁴⁶. A témát érintő írásaiban – a nyelvhasználat minden hasonlósága ellenére – Hamvas nem avatkozott a marxizmus teoretikus „belügyeibe”, nem foglalkoztatta, hogy terminológiája mennyiben „helyes” a marxizmus elméletén belüli összefüggések tekintetében, hanem – az alapfogalmak tudatosan más viszonyba állításával – csupán az elméleti alapstruktúra előfeltevéseinek és önmagán túlmutató jellegének felismerését kérte számon annak „orthodox hívein”. Nem törekedett tételeik foglalatát elemezni, vagy azt valamely történeti összefüggésben vizsgálni, hanem egyfajta fiziognómiai szemlélettel „az arcában lévő értelmet” kívánta megfejteni.

Jakob Böhme és Rudolf Pannwitz mellett Hamvas Béla főként a Rudolf Kassner-i fiziognómia látásmódjában találta meg azt szemléleti metódust, amely lehetőséget nyitott számára, hogy „az ember világából semmit se zárjon ki, vagy ami ugyanaz, minden dolognak helyét megtalálja”, mert a „kihagyott és a kizárt dolgok, mint a nem élt élet, bosszút állnak”⁴⁷.

Ezen a ponton Hamvas számára a személyes realizáció minden mozzanata összekapcsolódott és a megvalósítás említett három alaptételében, különösen a „valóság teljes egészének elismerése” körül kristályosodott ki, egybeesve azzal az önmaga számára megfogalmazott módszertani követelménnyel, hogy: „a pozitív magatartás ezúttal a lét minden, számomra birtokba vehető (általam a szellem intenzív megmunkálása számára hozzáférhető) területére kiterjedjen”. A Szabó Lajossal és Tábor Bélával kialakított munkaközösség megbeszélésein Hamvas Béla részletesen érintette azokat az impulzusokat, amelyek fokozottan arra indították, hogy az alapvetően negatív és távolságtartó *viszonyulás*át a szellemi érdeklődésétől távol eső területek irányában – legyen az szociális, politikai vagy gazdasági jellegű⁴⁸ – átértékelje, s számukra „pozitív előjelet” adjon, vagyis: a távortartás helyett a szellemi és egzisztenciális realizáció e minden idegenséget átfogó és asszimiláló törekvésének eszközei körébe vonja.

Mindezekről semmiképp sem lehet eltekinteni, ha valaki Hamvas Bélának a világháborút követő életszakaszára és munkásságára vonatkozó olyan visszaemlékezésekkel is szeretne számot vetni, amelyek arról a – sokak által vitatott, mások által megerősített – lépéséről számolnak be, miszerint Hamvas Béla 1945 folyamán a Kommunisták Magyar Pártja tagja lett, és annak mintegy másfél éven keresztül tagja maradt. Talán kevésbé ismert, hogy ezzel párhuzamosan más, hasonlóan bizonytalan beszámolókat szerint ugyanekkor a Kisgazdapártnak is tagja lett. Hamvas Béla hagyatékának archívumában erre vonatkozóan a hivatalos jellegű iratok között olyan dokumentum, amely akár a Kommunisták Magyar Pártjába való belépését, akár kisgazdapárti tagságát igazolná, nem maradt fenn. Dokumentálható bizonyossággal jelenleg csupán egyetlen ilyen vonatkozású mozzanat állítható, hogy Hamvas Béla 1947 októberében a Szociáldemokrata Párt tagja volt, mégpedig az archívumban található párttagsági igazolvány szerint egyetlen hónapig, októberre szóló tagsági bélyeggel érvényesítve.

Amennyiben ez irányú indíttatásának voltak is külső tényezői, mindez csupán az eseményszerű felszín, amely a tényleges és valóságos szellemi összefüggések megértéséhez nem segít hozzá. Egy olyan életműben, ahol minden egyes szónak a valóságos élet a fedezete, aligha jelölhető ki más mérték, mint az a legmagasabb, amelynek vonzásában a szellemi törekvések és értelem egésze teljesül. Bárhogyan is legyen, sem a visszaemlékezésekben említett vélt vagy valós lépéseinek, sem a ténylegesen dokumentálható eseményeknek valójában semmiféle politikai indíttatása vagy ilyen irányú szimpátiája nem volt, sokkal inkább egyfajta belső realizációs „intenzitásnak” a kiszélesedése, annak a szellemi beállítódásnak és személyes „existenciális asszimilációnak” a legkonkrétabb extenzív megvalósulása, amelynek mindent magába integráló lendülete Hamvastól a történeti erővel és ellenállásokkal való *közvetlen* érintkezés felvételét követelte, s amelynek számos, ebben az időszakban született írásában is hangot adott. „Mindaz a hülye, komisz, aljas, piszkos borzalom – írja Hamvas 1947-ben –, ami századunkban oly virulens, életünk alapvető szépségét, nagyságát és jóságát még csak meg se tudja érinteni, sőt azt hallatlan módon felerősíti és feltüzeli”. Ez pedig leginkább akkor mutatkozhat meg, ha az ember a létezés egészét „a maga teljességében minden fenntartás nélkül megérti és birtokba veszi és a valóság teljessége számára kinyílik. Ha megvalósul benne a minden ember mélyén élő teljes ember, az óceáni érzület.”⁷⁴⁹

Hamvas szerint az emberi tudatnak, hogy „a történeti pillanat valóságát meg tudja érteni, egészen más struktúrájának kell lenni, mint a század elején volt. A régi tudat a jelen helyzetet sem átfogni, se lemérni, se áttekinteni, se megérteni nem képes. A megértés tökéletesen más életszínvonalon tökéletesen más látásszínvonalat követel.” A ’40-es évek második felében Hamvas Béla egyik leghangsúlyosabb erőfeszítése éppen az, hogy a realizáció lehetséges eszközeivel és a művészetek teremtő aktivitásának körében ennek az abszolút „korszerű” tudatnak a formáját megalkossa, vagyis megszerezze a tudat számára azt a hangoltságot, amely révén „a realitással egy ütemben” tud mozogni, s miközben teljes intenzitásával a jelen nyitottságában áll, önmagát a lét egészének szüntelen esedékességében és időtlenségében alapozza meg.

Ebben a megközelítésben a végső mérték és fundamentum Hamvas számára mindvégig a legtágabb értelemben vett kinyilatkoztatás maradt: a „szellemben való kinyilatkoztatás” (hagyomány) és a „testet öltött kinyilatkoztatás” (kereszténység), a *logos spermatikos* és az *inkarnált logos* egysége⁵⁰, mert számára a létezés minden részmozzanata csak a lét *egészleges* összefüggésében kapja meg végső helyét, csak erre „viszszahelyezve nyeri és nyerheti el valódi fiziognómiáját”, hogy megvalósulhasson az, amit végső soron tudás és szeretet egysége jelent: „a szeretet által mélyebben tudni és a tudás által mélyebben szeretni”.

JEGYZETEK

- 1 A *Fővárosi Könyvtár Évkönyve*. XIII (1943–1945). Budapest, 1946. 29.
- 2 Ennek a belső számvetésnek egyik, a szocialitás területét érintő, a későbbi „átértékelések” szempontjából is fontos reflexiójában Hamvas Béla így fogalmaz: „Már többször gondoltam rá: a rajtunk (Katon és rajtam) beteljesedő apokaliptikus ítélet egyik metafizikai oka az volt, hogy meg nem engedett módon izoláltan éltünk a többi embertől és a közösségtől és egész életrendünk majdnem kevélyen a többi ember tudatos negligálásán, de mindenesetre a közösségen való tülemelkedésen nyugodott. Most számon kérték tőlünk a »magunknak« élt napokat és bele *kell*tt keveredni abba, ami a közösség.” *Napló*, 1945. március 5. (Gépirat.)
- 3 Hamvas Béla levele Várkonyi Nándornak. 1946. okt. 14. (Gépirat.)
- 4 Az Egyetemi Nyomda megbízó levele, 1945. július 21-én. (Gépirat.)
- 5 A tanulmány sorozat kiadása 1948-ban, az Egyetemi Nyomdát ért sorozatos támadások következtében szünt meg.
- 6 Hamvas Bélát végül 1948. november 10-i hatállyal rendeletileg könyvtári főtisztai szolgálata alól is felmentették.
- 7 Keszi Imre: *A füstparipa farka*. In *Diárium*, 1946. jan.–márc., 35–40. Az írás bővített változatát Keszi Imre az 1948-ban *A sziget ostroma* címen megjelent kötetében közölte újra.
- 8 Vö. Szigeti József: *Értelmiség és irracionálizmus*. In *Társadalmi Szemle*. A Magyar Kommunista Párt tudományos folyóirata, I. évf. 1946. 6. sz. 471–476.; Keszi Imre: *Egy állami intézmény, amelyet ideje lenne államosítani*. In *Szabad Nép*. A Magyar Kommunista Párt központi lapja, VI. évf. 1948. ápr. 25. 96. sz. 11.
- 9 Keszi Imre: *A füstparipa farka*. In *A sziget ostroma*. Budapest, [1948], Dante Kiadó, 93. – Hamvas Béla említett írása Ady Endréről Thomas Mark álnéven: *Egy új Ady-revizió*. In *Független Szemle*, I. évf. 1933. 8. sz. (nov.), 1–2.; 9. sz. (Karácsony), 5–6.; – II. évf. 1934. 1. sz. (febr.), 2–4.
- 10 Lukács György: *Az absztrakt művészet magyar elméletei*. In *Forum*, II. évf. 1947. 9. sz. (szept.), 715–727. A Lukács György írásában tárgyalt két mű: Kállai Ernő: *A természet rejtett arca*. Budapest, [1947], Misztótfalusi Kiadó; és Hamvas Béla – Kemény Katalin: *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*. Budapest, 1947, Misztótfalusi Kiadó.
- 11 –r. –gy.: *Hamvas Béla–Kemény Katalin: Forradalom a művészetben*. In *Társadalmi szemle*, II. évf. 1947. 11. sz. (nov.), 831.
- 12 Lukács György: Az élődiség lázadása. In *Szabad Nép*. A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja, VI. évf. 1948. 298. sz. dec. 25. 9. – A cikk Kerényi Károly munkásságát summázva így fogalmaz: „...egész tudományos munkássága nem egyéb, mint annak a nyeglén és cinikusan tudományellenes, tudatosan tudatelmohályosító, irracionalista mítoszteremtő mozgalomnak egy része, mely a nyugati szalonokban és kávéházakban megteremtette a fasizmus számára nélkülözhetetlen szellemi légkört és teremti ma is. És innen megy a vonal egészen a Zilahy-féle bestseller-gyártókig, a Hamvas-féle kisebbkaliberű mítosz-iparosokig. A múlt és a jelen tapasztalatai mutatják: nem ártatlan játék ez. Dekadencia, reakció és ellenforradalom igen szorosan összefonódnak... Persze: ahol ez a

- dekadens játékoság túlmegy a puszta játékon, ahol átcsap a valóságos ellenforradalomba, ott népi köztársaságaink már többször megmutatta, hogy meg tudja védeni magát.”
- 13 A vita fő vonalait a Szinyei Társaság oldaláról Bernáth Aurél exponálta 1947. február 2-án elhangzott előadásában, amelynek során – a „mesterség elemi törvényeit” feltve – egyfelől a reális („tradicionális és természetelvű”), másfelől az absztrakt („tudat-elvű” és „látásból való származottságáról lemondó”) irányok szembenállásának elvi és gyakorlati problematikáját hangsúlyozva az irányzatok végleges elválását sürgette. Vö. Bernáth Aurél: *A Szinyei Társaság és művészetünk útjai*. In *Válasz*, VII. évf. 1947. 3. sz. (márc.), 255–263.
  - 14 Borbíró Virgil: *Realista és absztrakt művészet*. In *Válasz*, VII. évf. 1947. 6. sz. (dec.), 524.
  - 15 Vö. Rudolf Pannwitz: *Das Musische*. In *Vierteljahrsdrucke*, 1939/1. Verlag Hans Carl / Nürnberg 1939. 4–7.
  - 16 Vö. Hamvas Béla: *[Beszéd a magyar Esztétikai Társaság 1946. évi közgyűlésén]*. In Hamvas Béla: *A világ hazabívása*. Budapest, 2020, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 33./, 95.
  - 17 A jelzett írásokat lásd Hamvas Béla *A világ hazabívása* című idézett kötetében.
  - 18 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak. 1948. IV. 2. (Kézirat.) [Köszönet Záhonyi Zsófiának szíves segítségéért, s a levelezés rendelkezésre bocsátásáért.]
  - 19 Jakob Böhme két művének fordításra kijelölt fejezeteit, ill. ezek elkészült részleteit lásd *A világ hazabívása* című említett kötetben (Budapest, 2020, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 33./, 307–318. és 365–379.)
  - 20 *Böhme-napló*. (Kézirat, 41 p.)
  - 21 *Böhme-tanulmány: 1. A saturnusi szemlélet. 2. Inqualieren. 3. Geburt. 4. Ungrund. 5. A primordiális trinitás. 6. A betes*. In *Napló*, 1948. VII. 21. (Kézirat.)
  - 22 1946-47 folyamán Hamvas Béla és Kemény Katalin levelezést kezdeményezett néhány, számukra fontosnak tartott külföldi személyiséggel. Ennek révén olyan jelentős írókkal és gondolkozókkal kerültek kapcsolatba, mint a francia Marcel Moré, a Dieu Vivant-kör alapítója, az angol regény- és esszéíró John Cowper Powys, valamint XX. századi tradicionális metafizikai létszemlélet legnagyobb hatású alakja, az ekkor már Kairóban élő francia René Guénon.
  - 23 Az 1948. április 18-án befejezett első változat fejezetcímei: *I. Jelenkortudat – II. Az extrémek százada – III. Tőke és hatalom – IV. Az esprit-ressentiment – V. A vallás betegségei – VI. Keresztények és nemkeresztények számára – VII. A zsidókérdés – VIII. Szeretetigény – XI. Psychologie macabre – X. Kortársak*. In *Napló*, 1947. július 1.– 1948. április 18. (Kézirat.)
  - 24 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak, 1948. 04. 02-án. (Kézirat.)
  - 25 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak, 1948. 06. 22-én. (Kézirat.)
  - 26 „...a XX. század uralkodó eszméi nem lett az a *metakrizeológia*, aminek szántam s ezzel be kell látnom, hogy nem ez a módszerem, hanem igenis a Titkos jegyzőkönyv...” In *Napló*, 1948. VII. 12. (Kézirat.)
  - 27 Az 1951 januárjában befejezett utolsó változat fejezetcímei: *New Yorkban, a Wall Streeten – Az oxfordi egyetemen – A pszichoanalitikusok kongresszusán – Rómában, a biborosok kollégiumában – Moszkvában, a bolsevik pártban – Weimarban, a német metafizikusoknál – A rózsakereszteseknél – Svájcban, a szociológusoknál – A feministáknál – Palesztinában, az államtanácsban – Az Egyesült Nemzetek Szövetségének közgyűlésén*.
  - 28 Ezeknek Hamvas Béla által jegyzett szakaszai „A »csütörtöki beszélgetések« és szemináriumi hozzászólások jegyzőkönyveiből és feljegyzéseiből (1945-1947)” címen megjelentek az életműkiadás 14. kötetének újraserkesztett kiadásában: Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó, 23–115.
  - 29 Ezek a következők: /1/ *A könyv és a szellem*. (Előadás, 1945 folyamán); /2/ *Filozófia*. (Tájékoztató előadás a legújabb filozófiai irodalomról, 1946. febr. 15.); /3/ *[„Válság 1955”]*. (Előadás az Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége művészeti ankétján, 1946. márc. 3–7.); /4/ *Tibet misztériumai és a modern lélektan* (Előadás a Pázmány Péter Tudományegyetem és a Magyar Keleti Társaság előadássorozatában, 1946. ápr. 13.); /5/ *A modern ízlés kérdései*. (Tanácsadó óra, Baránszky-Jób Lászlóval együtt, 1946. ápr. 26.); /6/ *Beszéd a Magyar Esztétikai Társaság 1946. évi közgyűlésén*. (1946. máj. 20.); /7/ *[A toltékok.]* (Előadás az Európai Iskola helyiségében, 1946. jún. 26.); /8/ *Európa közepe*. (Előadás Kiskőrösön, a Magvetők-esten, 1946. júl. 28.); /9/ *Empedoklés* (Előadás, 1946 nyarán);

- /10/ *Modern angol irodalom* (Előadás az angol követségen, 1946. okt. 15.); /11/ [*Előadás a Forum Club-ban*] (1946 októberében); /12/ *Kereszténység és demokrácia*. (Előadás az Országos Protestáns Napok rendezvényén, 1946. nov. 2.); /13/ *A művész és kora*. (Hamvas Béla és Keszi Imre rádióvitája. 1946. dec. 7.); /14/ [*Előadás a Magyar Képzőművészek Szabad Szervezetének kiállításán*] (Pécs, 1946. dec. 15.); /15/ [*Előadás az Evangéliumi Diákszövetség konferenciáján*.] (Tahi, 1946 folyamán); /16/ [*Az egzisztencializmus*.] (Előadás, 1946 folyamán); /17/ *A tradicionalizmus*. (Előadás az Európai Iskola rendezvénysorozatán, 1947. jan. 7.); /18/ [*A neorealizmus*.] (Hozzászólás a Fókusz Galéria vitadélutánján, 1947. márc. 19.); /19/ [*Lossonczy Tamás tíz táblája*.] (Előadás a Misztótfalusi Képzalonban, 1947. ápr. 6.); /20/ [*Előadás az Országos Evangélikus Hét rendezvényén*] (1947. ápr. 24.); /21/ [*Beszélgés az élő francia művészetéről*.] (1947. máj. 11-én, az Andrassy úti Művészboltban); /22/ *Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*. (Könyvismertető előadás, 1947. máj. 14.); /23/ *Szürrealizmus és az új művészeti irányzatok*. (Előadás, Pécs, 1947. máj. 22.); /24/ [*Beszéd a Magyar Esztétikai Társaság 1947. évi közgyűlésén*.] (1947. máj.-jún. között); /25/ [*Előadás az Evangéliumi Diákszövetség konferenciáján*.] (Tahi, 1947. júl. 7.); /26/ *Az egyiptomiak halotti könyvéről*. (Előadás Szepes Mária körében, 1947 telén). – Az itt felsoroltak közül jelenleg kilencnek a szövege ismert, amelyekből hét szöveg Hamvas Béla *A világ hazahívása* című említett kötetében olvasható, a további két előadás kidolgozott szövegváltozata az *Empedoklés* és a *Mexico* című munkák (utóbbi a toltékokról szóló előadásának tisztázata), amelyek *Az ősök nagy csarnoka* gyűjteményében kaptak helyet.
- 30 Hamvas Béla levele Kerényi Károlynak. 1947. II. 21. (Gépirat.)
- 31 A „zenével és tánccal egybekötött” eseményre szóló meghívó kéziratos vázlatát Hamvas Béla a következő sorokkal zárta: „Belépődíj: első hely 2 liter bor, második hely 1 liter bor, vagy tojás, vagy liszt.” – A kiskörösi rendezvény tényleges sorsa azonban bizonytalan, mivel szervezési mulasztás miatt a közönség nem értesült megfelelően az eseményről. Hamvas Béla *Sziget*-beli író társa és barátja, a kiváló klasszika-filológus Kövendi Dénes ezeknek az országjáró előadásoknak rendszeres résztvevője volt.
- 32 Vö. *Egyesületi előadások*. In *Corvina*, LXX. évf. 1947. május 17. 20. sz. 2.
- 33 Lossonczy Tamás kéziratoss feljegyzése rövid összefoglalót is ad Hamvas előadásáról: „...A Tolték népről beszélt. Toltékok voltak Mexikó őslakói. Csak keveset tudunk róluk. A tolték szó annyit jelent, mit csináló, mester. Zenész az, aki ismeri a hangokat, harmóniába tudja hozni őket. Festő az, aki a színek értelmét és természetét ismeri. A tolték társadalom a mesterek, a teremzők társadalma. – Kormányzóik a művészek, mint más országokban a kereskedők, ahol minden vezető pozíciót egy-egy kereskedő tölt be. A toltéknak legmagasabb állampolgári kötelessége szép életet élni, szépen táncolni, szép képeket festeni, mert a romboló démoni erőket csak a szépség tudja megfékezni. A művészet, a primordiális produktív lét megnyilvánulása. A műzsi lét a művészet élvezete, amely ihlet, a művészi lét, az alkotó létforma. A toltékokhoz képest mindannyian barbárok vagyunk. – A görögök szerint azok a barbárok, akiket nem érintettek meg a műzsiak. A *tökéletes lét, maga a szépség*. A világon minden a szépségért történik. A szépségért hoznak az anyák gyereket a világra. A szépség a világ, a csillagrendszerek, a kozmosz legfőbb magja. Mindennek végoka.” – Lossonczy Tamás 1980. dec. 28-án Kemény Katalinnak írt levelének melléklete. (Kézirat.)
- 34 Vö. Hamvas Béla levele Fülep Lajoshoz, 1947. VII. 24. „A napokban a Diákszövetség meghívott Tahira »világnézeti« konferenciára s én tartottam a bevezető előadást... A hangulat meglepett és örömmel töltött el. Ha az óhajtott európai előretörést még nem is sikerült megcsinálni, a szellemi tisztaság hagyományát ezek a fiúk fenn fogják tartani. Szeretnék méltó lenni ezekhez a fiatalokhoz.” In *Fülep Lajos levelezése*. V. Budapest, 2001, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 236–237.
- 35 Hamvas Béla levele Várkonyi Nándorhoz. 1946. október 14. (Gépirat.)
- 36 Naplófeljegyzés, 1949. IX. 18. (Kézirat.)
- 37 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak. 1948. V. 22. (Kézirat.)
- 38 *Speak easy: I. Óda a buszadik századhoz – II. A fekete művészet – III. Hiedro Lascaro és a lascarizmus – IV. Paradoxon az igazságtalanságról*. – A kötet címe kapcsán Hamvas így fogalmaz: „Az új műfajt azokról az angol és amerikai falatozó és ivóhelyiségekről, ahol az emberek néhány percre diskurálni leülnek, speak easy-nek nevezem el. A speak easy minden esetben fenntartja magának a jogot arra, hogy szubjektív legyen, sőt, hogy mások befolyásolásától kifejezetten tartózkodjék. Ez benne a tökéletesen új.” In *Paradoxon az igazságtalanságról*. (Gépirat.)

- 39 Vö. Hamvas Béla: *Szépség*. (Theodor Haecker könyve.) In *Esztétikai Szemle*, III. évf. 1937. 1. sz. 51–53.
- 40 Hamvas Béla: *Szabó Lajos kritikai megjegyzéseiből*. In Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 14./, 126.
- 41 Hamvas Béla: *Unicornus*. (Gépirat.) – Vö. Hamvas Béla: *Silentium – Titkos Jegyzőkönyv – Unicornus*. Budapest, 2006, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 17./, 243.
- 42 Lásd *Szabó Lajos kritikai megjegyzéseiből* című, e korszak tekintetében is alapvető jelentőségű írását: „Az alapállás a »kezdeti« situáció. Ezzel szemben fel kívánom állítani a »végállomás« fogalmát, amely befejezés-situáció... A körforgásban az alapállás egyenlő az utolsó situációval, mert az egész örökké újra kezdődik. A vertikálisan fölfelé mozgó életvonalnak azonban van: végállomása. Végállomásnak az unio mystica misztériumát nevezem – az élő lelkek magnetikus pontját.” In Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 14./, 137–138.
- 43 Vö. A „*csütörtöki beszélgetések*” és *szemináriumi hozzászólások jegyzőkönyveiből és feljegyzéseiből (1945–1947)*. In Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 14./, 26.
- 44 Vö. Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989, Századvég Kiadó. 238 p. – Bergyajev egy másik művében a marxi elméletek jellege kapcsán összefoglalóan a következőképp fogalmaz: „Mindez nem más, mint a felvilágosító értelem és az ókori Izrael messianisztikus attitűdjéhez közelálló messianizmus egyesítésének kísérlete, mert az igazság egyetlen letéteményesének tekinti magát, mely arra tart igényt, hogy ne csak egy legyen az ideológiák közül, hanem az egyetlen, mely végérvényesen leleplezi a történelem titkát.” In Nyikolaj Bergyajev: *A történelem értelme*. Ford. Szücs Olga. Budapest, 1994, Aula Kiadó, 15.
- 45 Hamvas Béla: *Marxizmus és logika*. Lásd a jelen kötetben, 154.
- 46 Vö. Keszti Imre: *A sziget ostróma*. Budapest, [1948], Dante Könyvkiadó, 89–90.
- 47 Hamvas Béla egész életművének értelmezése szempontjából kiemelt jelentősége van a kassneri gondolkodásnak. Rudolf Kassner maga „univerzális fiziognómiának” nevezte szemléletmódját. Az ókor világa óta fiziognómia alatt általánosságban egy ember belső lelki alkotásának a külső testi jegyek alapján történő interpretációját értették. Azonban a fiziognómia nem csupán a pszichológiai értelmezés, hanem az antik tudományok egész sorának szolgálatában állt, s alapvetően a külsőnek a belsővel, a láthatónak a láthatatlannal való összefüggéseit vizsgálva az ismétlődő megjelenési formák alapján bizonyos törvényszerűségek levonására törekedett. Ezzel szemben Kassner elhagyta a régi fiziognómia tipologizáló határait, s minden alakot öltött létezőnek – a tengerektől a köveken át a csillagokig, növényekig, állatokig és emberekig, beleértve a gondolkodásformákat és az emberi szellem valamennyi alkotását –, minden megformáltnak a fiziognómiáját kívánta megalkotni, mégpedig az egyedi és eleven formákat egységes egészként, *világként* egybelátva. A kassneri fiziognómia nem általános törvényszerűségek meghatározásával foglalkozik, hanem kizárólag az egyszeri és megismételhetetlen alak felé fordul, ahol minden tulajdonságban az egyedi sors drámáját és keresztmetszetét látja; nem a formák elméleti rendszere, nem magyarázat vagy világnézet, és nem is „tanítás”, amely mentén a világ berendezhető, hanem egyfajta „emberi-égi optika”, ahol egyesül szeretet, formaérzékenység és mélység szemlélet, s melyben Kassner szerint „egészen az érzékelésig kell érteni, s a megértésig érzékelni”. Vagyis értelmezni és megfejtetni, nem pedig magyarázni: „aki alakot (*Gestalt*) lát, nem fogalmakkal operál”. A formák e fiziognómiai látásában és értelmezésében nem a „helyes” vagy „helytelen”, hanem a „mély” vagy „sekély” vonzásában mozog a szemlélet: „nem azért vagyok a világban – írja Kassner –, hogy higgyek vagy kételkedjek, azért vagyok itt, hogy lássak, belássak, szemléljek!”. Vö. *Rudolf Kassner. Gedenkbuch*. Eugen Rentsch Verlag, [1953], 219–231.; Rudolf Kassner: *Von der Einbildungskraft*. Leipzig, 1936, Insel Verlag, 39.
- 48 Ez utóbbit korábban mint „az önmagát feladó szellem klasszikus területe” jelölte meg. Lásd erről Hamvas Béla: *Szellem és hatalom*. In *Krisis és katarzisz*. Budapest, 2019, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 31./, 324.
- 49 Hamvas Béla: *Óda a huszadik századhoz*. (Gépirat.)
- 50 Vö. Leopold Ziegler: *Zweierlei Menschwerdung*. In *Überlieferung*. Leipzig, 1936, Verlag Jakob Hegner. 438.

JUHÁSZ ZSUZSANNA

Vándorbaki

A havi injekciókúrájával puszit is adhatnának neki. A hormonnal, ami csendes menopauzában tartja őt. Túl vagy öt egészségügyi küreten. De őt nem altatták akkor, míg mást igen. Mert nem élte volna túl az altatást, hát fájdalmas volt neki a kaparás.

De ő nem, ő rákos túlélő, tályogos rákos, és azóta is havonta kapja a hormontámogatást. És számolja az éveket, hónapokat, hogy mikor lesz gyógyult rákbeteg.

És fél és retteg, hogy elkap valami lázas kórt, mert akkor nem kaphatja meg a hormontámogatást. És elérte, amit itt még soha senki, hogy krákogó, taknyos-nyálás kolléganőnket hazaküldjék gyógyulni. És valahogy megoldják a helyettesítését.

Ő pedig reggelente enyhén elhízva salátaleveles szendvicseket majszol, mert rákos nem szedhet pótvitaminokat. Hát örökké retekkel, paradicsommal, mandarinnal és ananással van tele a szája. Igaz, az ananászt mindig a legkedvesebb kolléganőjével vágja fel.

Van annyija, hogy egy faluszéli házat vegyen magának, két lakást meg kiadhat, ha idős rokonai kihálnak belőle.

Végül is semmi sem indokolja, hogy ne gyógyuljon meg, csak az elmaradt puszi. Amit azzal pótol, hogy engem ölelget, és mondja, nem is tudom, mekkora szeretet-éhség él benne. Hiszen bárhova megy, bármelyik rokonához, gyermektelen lévén csak neki van pénze. A nagyvonalúságát szeretik, és nem őt.

Hát ezért volna jó a szuri mellé a puszi, mert az én viszontölelésem se teljes. Mert nekem meg vándorbaktériumaim vannak, egy egész kolónia, vagy három hete. Gyulladáscsökkentőt szedek rájuk, de azért vannak. A bal fülemben gyülekeznek, majd a hólyagomat készítették sűrű ürítésre. Egy reggel meg a jobb arcféletem duzzasztották fel, majd visszatértek az első, szerelmetes telephelyükre, a bal fülembé. Megtanultak rejtőzködni, külső jegyeket nem hagyva élni.

Én pedig együtt élek velük, szorosabb kapcsolatban, mint bárki mással kerek a világon. Bízom bennük, hogy nem vernek le a lábamról, visszafogottan szaporodnak, s így ilyen szép együttélésben ellehetünk sokáig. Hisz telik, telik nekem őket is tartani, a piciny, vándorló kolóniát.

De puszit azért nem adnék. Az ölelés még megjárja, de puszit az orvos adjon, vagy csak egy lágy arcsimogatást. Hisz ők győznek ketten, hónapról hónapra. Nekik telik az idő, tán egy év, nyolc hónap, mire ez az asszony gyógyult rákos lesz.

De akkor is tele szeretetigénnyel.

Fejlődés

A valaha itt élt neandervölgyi emberről három dolgot tudunk biztosan. Hogy ismerte a tüzet, a halottait eltemette, a betegeket és öregeket pedig ápolta és gondozta.

De nem volt újítképes, mint a modern ember. Nem volt éles pengéje, csonteszköze, dárdája, tüje, mozsara, horga és halászhalója. Nem volt hurkos csapdája nyúl-
nak, menyétnek. Nem kereskedett semmivel. Se nyakláncsal, se fülbevalóval, se női szobrocskákkal. Nem festett a barlang falára, és nem voltak hangszerei.

És valószínűleg nem, vagy alig ismerte a nyelvet. Pedig a legtöbb lelemény az ember életben tartásához kell. A neandervölgyi biztosan közelebb húzta a tűzhöz vágó társát, ha meg forró volt a teste, hűtötte valahogy. Megrágtta neki az ételt, és falatonként dugdosta a szájába. Ha pedig jajgatott, melléje feküdt. A karjaiba vette, ha kellett és ringatta, és valamit csak-csak dűnnyögött, mormogott neki.

S ha jobban lett a társ, az öreg vagy beteg, rámosolygott. A gyógyulás öröme öntötte el az arcát. S várta a viszontmosolyt.

A neandervölgyinek a másiktól való tudás volt minden tudása. Lázról, csontokról, gyomorrról és hasmenéstől sebesedő végbélről. Hurokja csak az a máig láthatatlan volt, az a kapocs, lánc, szíj és madzag, ami a másikhoz kötötte.

Sziklarajza pedig a másik arca volt, amivel nem is tudott betelni soha.

Játékrontók

Igaz, igaz. Jó ideje többet fohászok a fogaimhoz, mint Istenhez. De hát Isten biztosan megbocsát nekem, mert muszáj lesz neki, ha nem akar hívőt veszteni.

Meg különben is, láthatja, hogy jó, jók ezek az imák a fogaimnak, mert nem fájnak. Szépen, engedelmesen tűrik, ha letörik belőlük egy-egy darabka. Jó kis fogacskák ezek, bár az is lehet, hogy a fogorvos is jó volt. Jól gyökerkezelt, vagyis kiirtotta teljesen a foggyökereket. Hogy ne fájjon semmi, semmikor.

Jól van ez így, s ezért nem szólok a családomnak, dehogy. Hogy aztán gyűjtésbe kezdjenek, összerakják nekem a kezelésre valót. Nem akarok én szégyenkezni, hogy még ennyire se vittem. Annyira, hogy rendbe tetessem a fogaimat. Minek egéssem magam, mikor én se vizslatom az ő testnyílásaikat, se felül, se alul.

És egyébként se arra kérem őket, hogy vigyenek fel a hegyre, arra, ahol az öregeket szokták elveszejteni. Én csak azt kérem, hagyjanak háborítatlan. Hadd küldjem előre a fogdarabkáimat, előre, valahová. Ahová egyszer kerülni fogok.

És ne is borzadjanak el tőlem. Ne rontsák el a játékomat.

A játékomat, a halállal.

Fórum

Mit tudom én, hogy van-e a férfiaknak is ilyen problémájuk. A prosztatásoknak biztosan. És talán nappal is, nem csak éjszaka.

De a nők, a nők biztosan felfáznak, és akkor többször kell menniük. És menniük is kell, és dolgozniuk is kell.

És én csak azt akarom tudni, hányan. Hányan hordanak papírzsepit, betétet vagy biztosra menve pelenkát. Úton, útfélen, munkába menet és jövet és munka közben.

Csak ennyit akarok. Egy számot.

És ott vannak a szülés utáni csepegők, és az öregedő spontánok is. A maguktól, szívvel-lélekkel el-elcsurgók.

Az összeset akarom. Ha férfi, ha nő. Ha öreg, ha fiatal.

Az ázsiai és nem ázsiai összeszerelő és varrodai pelenkás nők számát.

A túl korán és túlsúfolt osztályokba kényszerített és megszégyenített kisfiúkéét és kislányokéét.

A bejedit kamaszokéét, de azokéét is, kuriózumként, akik önként és bátran pisilnek be otthon, mert ott lehet.

Ahogy írta is egy kommentelő, hogy bevizelünk, ha mód van rá. De nincs, egyre inkább nincs.

Akkor legalább tudjuk, hányan is vagyunk?

A szégyen posztmodern pírját hányan is viseljük az arcunkon?

Mint te

Ne sírj, kicsim, megírlak.

Bár lehet, vele megy a szívem is. Az írással.

De hát muszáj, mert tegnap jutott eszembe, hogy igenis megtetted volna értem. Meg, hogy feláldozol három évet az életedből. Hogy ledolgozod előre ezt a hármat itt. Ami még énelőttem áll a nyugdíjig.

Mert jó gyerek voltál mindig. Szorgalmas, készséges és nyíltszívű. S ha tudtad volna előre, mi vár rám, te magad jelentkeztél volna, hogy ledolgozd ezt a három évet itt. Ha lett volna hol jelentkezni. Gyerekként, kamaszként, fiatal felnőttként. Mit tudom én, mikor, de megtetted volna.

Hisz így is magad kerested meg a kenyered tízéves korod óta, csak nem vetted észre. Úgy mondtad, segítesz anyádnak, és mostál, vasaltál, takarítottál idegeneknek. Hát semmi se lett volna neked ez a három év.

És most nem bánnának úgy velem, mint egy mozgáskorlátozottal. Nem figyelnék titokban vagy nyíltan, hogy erőm teljében vagyok-e még. Nem kellene ezt a fogyatékos életet élnem. Mert lásd, van, akit nem érdekel, hány éves is vagyok. Van, aki szót-

lan arrébb teszi, felemeli helyettem, amit kell. De olyan is van, aki úgy szerez több munkát magának, hogy panaszkodik rám.

Látod-e kicsim, lehetőség lettem csak. Lehetőség, hogy mindenki rajtam próbálgassa maradék emberségét vagy a felkínált embertelenségben lubickoljon napestig.

Üthető, csíphető, a baromfiudvar szélére rugdosható, csenevész csirke lettem, látod-e.

A szexmunkához meg öreg vagyok. A házasságszédeléshez pedig nem vagyok férfi.

Viszont ha csak kicsit fáj valamim, egy vagyok a fájdalomcsillapítót titokban bekapkodó milliókból, akik félnek a munkahelyük elvesztésétől.

De ők messze vannak, messze, mint te.

